

BOSNA-HERSEK'TE TOPRAK REJİMİ: ESHÂB-I ALÂKA VE ÇİFTÇİLER ARASINDAKİ İLİŞKİLER (1840-1875)

TEVFİK GÜRAN* - AHMET UZUN**

1. Giriş

Tüm dönemler itibariyle tarımsal yapıların egemen olduğu Osmanlı Devleti'nde, toprak sahipliği ve dolayısıyla toprak sahipleriyle toprak üzerinde çalışanlar arasındaki ilişkiler her zaman önemini korumuş bir meseleydi. Devletin geleneksel politikası, toprakların belirli kişilerin elinde birikmesini engelleme anlayışına dayalıydı. Nitekim uzun yıllar tumar sisteminin başarıyla uygulanması, toprağa dayalı soylu bir sınıfın veya Batılı anlamda bir feodal yapının ortaya çıkmasına mani olmuştu. Ancak bazen tumar düzenine referans yapılarak, *siyasal, ekonomik ve sosyal ilişkilerin bölgesel yönüyle ve bölgesel ilişkilerin siyasal, ekonomik ve sosyal yönleriyle* tanımlanabilecek bir feodalizmin Osmanlı Devletinde de var olduğu¹ iddia edilse bile, Osmanlı tumarının ortaçağ feodalitesinden çok farklı yönlere sahip olduğu aşikardır. Bununla birlikte Osmanlı ülkesinde feodalleşme eğilimlerinin her zaman varlığını koruduğu da bilinen bir gerçektir. Özellikle on yedinci yüzyıldan itibaren devletin taşrada güç kaybetmesiyle birlikte yükselen yerel güçlerin, önemli toprakların sâhibi olduğu görülmekteydi. O yüzden merkezi otoritenin zayıflaması toprakların belirli kesimlerin elinde birikmesi sürecini hızlandırmıştı. Bu gelişme geleneksel Osmanlı toprak rejiminin değişmesi ve çok farklı tarzda toprak sahipliği ve toprağı kullanma ilişkilerinin ortaya çıkması anlamına gelmekteydi. Toprak rejiminde yaşanan değişimin dikkat çeken örnekleri özellikle Rumeli coğrafyasında göze çarpmaktaydı. Buradaki farklılaşma genellikle, toprakların Müslüman Türk nüfusun eline geçmesi şeklinde görülse de tüm Rumeli coğrafyası dikkate alındığında, çok farklı türde ve bölgesel koşullara göre değişen tarımsal ilişkiler göze çarpmaktaydı. Örneğin Vidin bölgesinde

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi

** Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

¹ Örneğin bkn. Sydney Fisher, "Ottoman Feudalism and Its Influence Upon the Balkans", *Offprint from the Historian*, Vol. XV, no:1, Autumn, 1952, s.4.

gospodarlık olarak bilinen bir toprak sistemi oluşmuş ve bu, bölgede yaşanan sıkıntuların önemli kaynaklarından birisini teşkil etmiştir. Profesör Halil İnalçık'a göre bölgede özellikle Tanzimat'tan sonra yaşanan Hıristiyan köylü ayaklanmalarının temel nedeni miri toprakların tasarruf edilmiş biçimindeki çarpıklıklardan kaynaklanmaktaydı². İşte bu tür bir yapılanmanın görüldüğü yerlerden birisi de Bosna-Hersek sancağı idi. Burada karşılaşılan durum ise "eshâb-ı alâka" adı verilen ve çoğunluğu Müslüman Türklerden oluşan bir zümrenin geniş toprakları eline geçirmesi ve bölgede yaşayan halkı ağır şartlarda bu topraklar üzerinde çalıştırmak zorunda bırakmasıydı. İşte bu çalışmada söz konusu toprak sahibi sınıf ile reaya arasındaki ilişkilerin detayı ele alınacak ve böylelikle bölgede yaygın tarımsal ilişkilerin yapısı belirlenmeye çalışılacaktır. Bu kapsamda tespit edilebilen arşiv belgelerinin yardımıyla, bölgede bu gelişmeyi hazırlayan koşullar, eshâb-ı alâka denilen kesimin kimlerden oluştuğu ve reayadan ne tür isteklerde bulunduğu, merkezi hükümetin bu yapılanma karşısında nasıl bir tutum takındığı gibi soruların, belirli bir dönem esas alınarak (1840-1875) cevaplanması hedeflenmiştir.

2. Rumeli'de "Çiftlikleşme" Süreci ve Bunun Tarımsal İlişkilere Etkisi

Rumeli coğrafyası, tarıma elverişli araziler açısından zenginliği yanında kalabalık bir nüfusa sahip İstanbul'un yiyecek ihtiyacının karşılanması için de son derece önemli bir bölgeydi. On yedinci yüzyıldan sonra bölgenin ziraat tarihi açısından gözlemlenen en önemli olgulardan birisi tumar sisteminin değişmesiyle birlikte "çiftlikleşme" diyebileceğimiz bir sürecin yaşanması olmuştur. Merkezi devletin gücünün zayıflaması karşısında başta sipahiler olmak üzere yerel güçlerin, kullanma hakkına sahip oldukları toprakları mülkiyetine geçirmesi ve toprak üzerindeki reaya 'istediği' şartları yüklemesi, tumarların çiftliklere dönüşümünü açıklayan önemli bir faktördür. Şüphesiz ki, tumar sistemini aşındıran tek faktör bu değildi. Batı Avrupa'nın sürekli gelişen ekonomisinin yarattığı baskı, yeniçerilerin faaliyetlerini şehirlerden kırsal bölgelere doğru genişletmeleri ve imparatorluğun doğal sınırlarına ulaşmasıyla birlikte yeni tumarlar vermenin zorlaşması ve mevcut tumarların bölünmeye başlanmasının yarattığı koşullar, süreci hızlandıran diğer faktörlerdi³.

² Detaylı bilgi için bkn. Halil İnalçık, "Vidin Gospodarlık Rejimi ve İlgası", *Osmanlı İmparatorluğu*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993, s.109-138.

³ Daha detaylı bilgi için bkn. L. S. Stavrianos, *The Balkans Since 1453*, New York, 1966, s.138-140.

Çiftlikleşme bazen sipahilerin tumarlarını çiftliklere dönüştürmesiyle, bazen de yeniçeriler ve bazı güçlü devlet yöneticilerinin, toprağa el koyarak yahut ürünün yaklaşık üçte birini alma karşılığında reyaya 'koruma' sağlayarak gerçekleşmişti⁴. Khristo Gandev'in Vidin yöresi için yaptığı çalışmaya göre yörede yeni çiftlikler daha çok; genellikle su kaynağına veya yola yakın bir yerde olup terkedilmiş devlet arazilerinden, önemli tarımsal köylere yakın olan ve üzerindeki yerel çiftçiler tarafından zorla ele geçirilen devlet arazilerinden ve ekime uygun hale getirilmesi için temizlenmesi ve kurutulması gereken boş ve kaydı olmayan topraklardan türetiliyordu⁵. McGowan'a göre, bu süreçte toprakların devletten zorla gasp edilmesi, toprağı düzenli biçimde işleyen çiftçilerin varlıklarının ellerinden alınması ve ticari üretim için birleştirilmiş arazilerin reorganize edilmesi gibi gelişmeler eşzamanlı olarak ortaya çıkmıştı ve onlar çiftlik oluşumunda her zaman rastlanan unsurları oluşturmaktaydı⁶. H. İncalcık'ın Vidin bölgesiyle ilgili tespitlerine göre çoğunlukla eski kale muhafızlarının ve sipahilerin çocukları olan ağalar, tumar sisteminin mukataa sistemine dönüşmesi sayesinde büyük arazilerin sahipleri haline gelmişlerdir⁷. Benzer bir tespitle Ö. Lütfi Barkan da belirli bir bölgenin gelirlerini toplama işinin miri mukataa şeklinde bazı nüfuzlu kimselere verilmesi ve on senelik gelirinin peşin alınması suretiyle malikane olarak satılmasının, miri arazi rejimini giderek mülk topraklar kadelerine yaklaştırdığını belirtmektedir. Barkan, bu sürece, iktisadi açıdan zor dönemlerde, siyasi karışıklıklar, kıtlıklar ve salgın hastalıklar gibi problemlerin küçük işletmeleri zor duruma sokarak, köylüyü sığmacağı güçlü bir kişi aramaya mecbur etmesi gibi zorlukların önemli katkısı olduğu görüşündedir. Çünkü bu koşullar köylüyü mali açıdan zor durumda bıraktığından zengin kişilerle yakınlaşmaya ve iş birliğine yöneltmiştir. Böylece Osmanlı'nın gerileme dönemlerinde yaşanan iktisadi ve mali zorluklar toprak işçiliğinin nüfuzlu ve varlıklı az sayıdaki insanın eline geçmesine yol açmış ve tarımsal faaliyetlerin sürdürülmesi, bu kişilerin üretimi teşkilatlandırmasını gerektirmiştir⁸. Bu noktada çiftliklerin gelişiminde ayrıca dışsal faktörlerin etkilerine de vurgu yapıldığını belirtmek gerekir.

⁴ Stavrianos, a.g.e., s.140.

⁵ Aktaran, John R. Lampe, Marvin R. Jackson, *Balkan Economic History, 1550-1950*, Bloomington, 1982, s.36.

⁶ Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, Cambridge, 1981, s.60.

⁷ Geniş bilgi için bkn. İncalcık, *Vidin*, s. 119-125.

⁸ Barkan, a.g.m., s.395.

Örneğin McGowan, Osmanlı tarımına bir bütün olarak dış talebin egemen olduğunu söylemenin imkansızlığını belirttikten sonra, on yedi ve on sekizinci yüzyıllarda dış talebin Osmanlı sınır bölgelerine yönelik baskısıyla uzun bir zaman diliminde Osmanlı çiftlik tarımının bağımsızlıktan karşılıklı bağımlılığa ve izolasyondan iletişime geçtiğini ve bu süreçte Osmanlı sınırlarının gelişen bir dünya bölgesel uzmanlıklar sistemine ve uluslar arası işbölümüne katıldığını kaydetmektedir⁹. Burada uluslararası ekonomik gelişmelerin toprakların birleştirilmesine ve böylece tek bir tarımsal kültüre dayalı çiftliklerin gelişimine katkı yaptığına dikkat çekilmektedir. Tüm bu tespitler Rumeli’de çiftlikleşme sürecinin genel eğilimlerini önemli ölçüde açıklar mahiyettedir. Ancak gene de çok daha farklı yerel koşulların çiftliklerin oluşumuna etki etmiş olması ihtimalini her bölgeyle ilgili inceleme için göz önünde bulundurmak gerektiği de açıktır.

Yukarıda belirtilen genel eğilimler dahilinde Bosna-Hersek, Vidin, Teselya ve Makedonya gibi bazı Rumeli bölgeleri, merkezi otoritenin gevşemesi ve imparatorluğun kendine has teşkilat ve kurumlarının bozulmasıyla paralel olarak zamanla birer büyük çiftlikler memleketi görüntüsü almışlardı. 1840’lı yıllardan itibaren Avrupa’da yaygılaşan köylü isyanları Osmanlı bölgelerine de sirayet ederek, topraksız köylülerin kendi konumlarını yeniden gözden geçirmeye ve toprak edinme arzularının güçlenmesine yol açmıştı¹⁰. Din ve milliyet farklılıklarının etkisiyle bu tarihten itibaren köylülerin bu tür talepleri ciddi bir toplumsal meseleye dönüşmüş ve devleti meşgul eden en ciddi sorunlardan birisi haline gelmiştir. Cevdet Paşa’nın, *Tezakir*’de bölgede bulunduğu esnada (1277/1861-62) çiftlik meselesiyle ilgili önemli bilgiler aktararak, bu meselenin önemine sık sık atıfta bulunması dikkat çekmektedir¹¹.

Rumeli’deki çiftlikleşme sürecinde vurgulanması gereken önemli bir husus da toprak sahipleriyle çiftçiler arasındaki ilişkilerin çok farklı biçimler alabilmesiydi. Örneğin Vidin bölgesinde toprak ilişkileri içerisinde reyanın arazi ücreti karşılığında bir iki ay ağanın hesabına çalışması (Tanzimat’a kadar) ve ağaya senede bir araba odun getirmeye mecbur olması (veya bunun

⁹ McGowan, a.g.e., s.46.

¹⁰ Ö. Lütfi Barkan, "Çiftlik", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt:3, Beşinci Baskı, Eskişehir, 1997, s.394-95.

¹¹ Örneğin *Niş eyaletinde şâyân-ı ehemmiyet-i mevâddan bir mes’ele-i müşkile dahi çiftlikler münâza’alarındır. Şöyle ki bu havâlide pek çok çiftlikât olup* ", Cevdet Paşa, *Tezâkir*, (13-20), 3. baskı, (Yayımlayan: Cavid Baysun), TTK Yayınları, Ankara, 1991, s. 105.

yerine 12 guruş vermesi) gibi çeşitli angarya hizmetlerinin var olduğu görülmektedir¹². Osmanlı arazi hukukunda hiçbir zaman onaylanmamış olan bu tür hizmetlerin Bosna'daki çiftliklerde daha geniş uygulamaları içerdiği de ayrıca dikkate şayandır. Bu tür uygulamaların Bosna ve Vidin yörelerindeki yoğunluğuyla olmasa da Rumeli'nin diğer bazı bölgelerinde de var olduğunu düşünmemiz mümkün gözükmemektedir.

Netice olarak çeşitli faktörlerin etkisiyle bir kısım miri toprakların çiftliklere dönüşmesi Osmanlı ziraat tarihi açısından geri dönülemez sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla yöntemi nasıl olursa olsun çiftlikleşme süreciyle birlikte, eski sistemden farklı olarak toprağın sadece kullanma hakkı değil, diğer bütün mülkiyet hakları da ağalar tarafından ele geçirilmiş oluyordu. Sonuçta reayanın yükü önemli ölçüde artmıştı. Reayanın mali ve bedensel yükümlülükleri bölgeler itibarıyla farklılık gösterse bile genel uygulama şu şekilde gerçekleşiyordu: çiftlik hâsılatı elde edildikten sonra, önce ürünün öşrü belirlenen orana ve maktu miktara göre alınıyor, ardından gerekli tohumluk miktar ayrılarak kalan miktar çiftlik sâhibi ile kiracılar arasında yarı yarıya dağıtılıyordu. Ancak çiftçi devlete diğer bazı vergiler ödemek ve çiftlik sahibine de hizmetleri karşılığında ilave bedel vermek zorunda olduğu için, onun eline geçen genellikle ürünün üçte biri kadar olmaktaydı¹³.

Bu anlatılanlara rağmen çiftlik türü büyük organizasyonların Osmanlı tarımı için tipik işletme birimi olmadığını da hatırlatmak gerekir. Bir başka ifadeyle bu tür işletmeler özellikle Rumeli'nin belirli bölgelerinde yoğunlaşmış olsa bile hakim işletme biçimi haline gelememişlerdi. Örneğin 1870'li yıllarda çiftliklerin yaygın olarak görüldüğü Makedonya yöresinde çiftlik köyler, yarı ile üçte ikilik bir yoğunluğa sahipti. Selanik'te bu oran %42 iken, Teselya'da ekili arazilerin yarısı kadarı çiftliklerden oluşmaktaydı¹⁴. Bulgaristan coğrafyası için yapılan bir çalışmada ise çiftlik türü işletmelerin en yaygın olduğu bölgelerde çiftliklerin toplam ekili araziler içindeki payının %20, diğer yerlerde ise %5 civarında olduğu; çiftlik yükümlülüklerine maruz kalan etnik Bulgar çiftçilerin oranının ise %10'dan fazla olmadığı belirtilmektedir¹⁵. Bu yaklaşımı doğrulayan başka örnekler de

¹² İncalcık, a.g.m., s. 123.

¹³ Stavrianos, a.g.e., s.140.

¹⁴ Halil İncalcık, Donald Quataert (eds.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge, 1994, s. 873.

¹⁵ Lampe, Jackson, a.g.e., s.36-37.

vermek mümkündür. On dokuzuncu yüzyıl ortalarında Filibe sancağının Koyuntepe nahiyesine bağlı dokuz köy üzerinde yapılan bir araştırmaya göre bölgede küçük köylü işletmelerinin yaygın işletme biçimi olduğu ortaya konmuştur. Nitekim dokuz köydeki toplam 292 tarım işletmesinden sadece 8'i çiftlik türü işletmelerden oluşmaktaydı¹⁶. Barkan, Balkanlarda Türk bey ve ağalarının ellerinde bulunan toprakların ortalama sahasının, Avusturya-Macaristan ve Rusya'daki büyük arazi asilzadelerinin sahip olduğu topraklara karşılaştırıldığında çok küçük düzeyde kaldığını belirtmektedir¹⁷. Ayrıca bu tür çiftliklerin büyüklüklerinin sanılandan çok daha az olduğu yönünde tespitler bulunmaktadır. Örneğin Osmanlı'da çiftliklerin doğuşuyla ilgili geniş bir inceleme yapan Gilles Veinstein, çiftliklerin genelde varsayıldıkları gibi büyük işletmeler olmadığını ve onların gelişmesinin geleneksel çift hâne sisteminden bir kopmayı yansıtmadığı gibi emeğin yeniden düzenlenmesi ve üretimde kayda değer bir yoğunlaşma anlamına da gelmediğini belirtmektedir¹⁸. Bu anlatılanlardan hareketle çiftlik türü işletmelerin Bosna ve Vidin gibi Rumeli'nin bazı bölgelerinde yoğunlaştığını ve genel bir toprak tasarruf biçimi eğilimi kazanmadığını söylememiz mümkündür.

3. 19. Yüzyılda Bosna-Hersek'te Genel Ekonomik Durum ve Tarımsal İlişkiler Üzerine Bazı Tespitler

Bosna, Osmanlı hakimiyetine girmeden önce de iktisadi olarak nisbeten gelişmiş bir bölgeydi. Ekonomik refahın temelinde ise yer altı kaynaklarının nisbi zenginliğine bağlı olarak, madencilik faaliyetlerinin gelişmiş olması yatıyordu. Bakır, gümüş ve kurşun önemli ihraç kalemleriydi¹⁹. Gerçekten de ilk ve orta çağlardan beri bir maden memleketi olarak tanınan Bosna-Hersek'te Sırp kralları Saksonyalı madencileri memleketlerine çağırarak iskan ettirmişler ve onlardan yararlanmaya çalışmışlardır²⁰. Daha sonra Sırbistan ve Bosna'daki zengin altın ve gümüş madenleri üzerinde kontrol

¹⁶ Tefik Güran, "19. Yüzyıl Ortasında Bir Kırsal Bölgede Ekonomik ve Sosyal Yapı", *19. Yüzyılda Osmanlı Tarımı*, Eren Yayıncılık, İstanbul, s.192 ve 213.

¹⁷ Barkan, a.g.m., s.395-96.

¹⁸ Gilles Veinstein, "Çiftlik Tartışması Üzerine", *Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (editörler: Çağlar Keyder, Faruk Tabak), Çev: Zeynep Aluok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998. s.36-56.

¹⁹ Tufik Bumazovic, "Bosna-Hersek: Ekonomik Faktörler ve Siyasal İstikrarın Önündeki Engeller", *Avrasya Etüdüleri*, sayı:14, TİKA, Ankara, 1998, s.21-22.

²⁰ J. Krçsमारिक, "Bosna-Hersek", *İslam Ansiklopedisi*, 2. Cilt, Beşinci Baskı, Eskişehir, 1997, s.728.

sağlamak Osmanlı yönetimi tarafından ısrarla sürdürülen bir politika olmuştur²¹. On dokuzuncu yüzyılda Bosna eyaletindeki ticari faaliyetlerin gelişmiş olduğu görülmektedir. Tezâkir'de geçen bilgilere göre Bosna'dan buğday, çavdar, kokoroz, arpa, yulaf, ot, saman, erik, ceviz, kereste, koyun, kürk, yapağı, demir v.s gibi ürünler Avusturya, Karadağ, Sırbistan, Arnavutluk ve İstanbul'a satılmakta; buna karşılık zeytinyağı, şeker, kahve, pirinç, meyve, pamuk, basma, çuka, fes, mendil, ipek, çeşitli madenler v.s ise ithal edilmekteydi²².

Bosna-Hersek Osmanlı Devleti için siyasi ve ekonomik açıdan önemli bir mevki olma özelliğine sahipti. Bosna, Osmanlı egemenliği altında coğrafi konumu yanında ticaret potansiyeli, tarıma elverişli araziler ve maden kaynakları açısından da önemli bir yöre olmayı sürdürmüştü. 22 Temmuz 1860 tarihinde Konsolos Zohrab'dan Sir H. Bulwer'e ulaşan bir yazıya göre, 1.200.000 nüfuslu Bosna'da halkın yaklaşık %40'ını Müslümanlar oluşturuyordu. Hıristiyanlar tarım yanında ticaretle de uğraşmaktaydı. Hıristiyanların topraklı mülk edinmelerinin önünde yasal bir engel yoktu, ancak uygulamadaki güçlükler nedeniyle çok az Hıristiyan'ın toprağı bulunmaktaydı. Hıristiyan köylerdeki Hıristiyan çiftçilerin genelde mutsuz ve perişan oldukları; kendilerine ait olmayan topraklarda çalışukları ve elde edilen üründen *aslan payının* genellikle Müslüman olan toprak sahiplerince alındığı belirtilmektedir. Buna karşılık Müslümanların genellikle kendi topraklarında çalışukları ve sadece hükümete vergi verdiklerinden durumlarının iyi olduğu; ancak başkalarının (aşağıda açıklanacağı üzere eshâb-ı alâkanın) arazilerinde ziraat yapanların ise durumlarının Hıristiyanlar kadar kötü olduğu kaydedilmektedir. Aynı kaynakta Hersek sancağı için yapılan hesaplamalarda ürünün üçte birinin çiftçinin eline geçtiği bilgisi yer almaktadır²³.

Aşağıda detaylı olarak incelenecek bu tarımsal yapının, yani toprakların ağırlıklı olarak belirli zümrelerin eline geçmesinin nasıl ortaya çıktığını açıklamak önemli bir husustur. Genellikle kabul edilen görüş Bosna-Hersek'te eskiden beri var olan yarı feodal tarımsal ilişkilerin yakın tarihe kadar

²¹ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt:1, 1300-1600, (Çeviren: Halil Berktaş), Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000, s.97.

²² Cevdet Paşa, *Tezâkir*, (21-39), s. 97-99.

²³ B. Destani (ed.), *Ethnic Minorities in the Balkan States 1860-1971*, cilt:1, Archive Editions, Chippenham, Wilts, 2003, s.79-82.

varlığını devam ettirdiğidir²⁴. Diğer bir ifadeyle Bosna'da Osmanlı zamanında mevcut olan tarımsal ilişkilerin biçimi hakkında, bu yapının birden bire ortaya çıkmadığı, bunun tarihsel bir arka planının bulunduğu ve önceki dönemin yapısının küçük farklılıklarla sürdürüldüğü şeklinde yorum yapılmaktadır. Barkan'a göre *Bosna'daki çiftlikler rejimi buradaki beylerin İslam'ı kabulünden önceki devirlere ait eski toprak münasebetleri nizâmının devamından başka bir şey değildir*²⁵. Halil İnalıcık'ın yaptığı araştırmalar, Bosna'da yerli bir Hıristiyan sipahi sınıfının varlığını ortaya koymaktadır. Yine İnalıcık'ın verdiği bilgiler göre Osmanlı fethinden önce Bosna'da *baştına* adı verilen arazi parçaları, önemli hizmetler karşılığında hükümdarlar tarafından Hıristiyan sipahilere verilmiş ve fetihten sonra önemli miktara varan bu baştınalara (Müslüman oğulları eline geçince "çiftlik"), Osmanlı yönetimince sahiplerinin ellerinde bırakılmış; böylece Bosna'da asırlarca devam eden bir Hıristiyan topraklılar sınıfı devam etmiştir²⁶. Ancak on dokuzuncu yüzyıldaki duruma bakıldığında ise Bosna'daki manzara bundan farklıydı. Aşağıda ayrıntılı olarak ele alınacağı gibi Bosna-Hersek'te gelinen aşamada toprakların büyük ölçüde Müslüman Türklerin eline geçtiği bir manzara bulunmaktadır. Şayet baştınalara aynen korunduğu düşünülse bile o zaman onların zamanla Müslüman beylerin eline geçmiş olması söz konusudur. Çünkü on dokuzuncu yüzyılda artık bir Hıristiyan sipahi grubundan bahsedilmemekte ve toprakta bir *el değiştirme* sürecinin yaşandığı vurgulanmaktadır. Dolayısıyla Bosna'daki durum eski yapının bir devamı olarak görülse bile, bu sadece tarımsal işletmelerin büyüklükleri açısından geçerlidir; yani baştınalara Müslüman beyleri eline geçince çiftlik haline gelmiştir. Ayrıca bu süreçte reaya topraklarının da Müslüman beylerin eline geçtiği hatırlanmalıdır. Neticede Bosna'da toprak sâhibi olan kimse-lerin farklılaştığı, çiftlik türü işletmelerin eskiye göre daha da yaygınlaştığı ve muhtemelen toprak sahibi-kiracı veya ortakçı ilişkilerinde yeni bazı yükümlülüklerin ve uygulamaların ortaya çıktığı bir süreç tedricen ortaya çıkmış gibi gözükmektedir.

²⁴ Krçsमारिक , a.g.m., s.727.

²⁵ Barkan, a.g.m., s.395.

²⁶ Halil İnalıcık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, Üçüncü Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 1995, s.171-72.

4. Bosna'da Tarımsal İlişkilerin Farklılaşması: Tanzimat'ın İlk Yıllarında Eshâb-ı Alâka ile Reaya Arasındaki İlişkiler

Çarpık toprak rejimi ve bunun yol açtığı huzursuzluk ve sıkıntılar Bosna'da uzun süre devam etmiş ve Tanzimat'ın ilk yıllarında dahili ve harici etmenlerle daha belirgin hale gelmiştir. Yukarıda belirtildiği gibi, problemlerin temel kaynağı Rumeli'nin diğer bazı yerlerinde olduğu gibi Bosna'da da zamanla Müslüman bey ve yöneticilerin geniş toprakların sâhibi olmaları, reayanın elinde ise çok az arazinin kalması ve bunun yarattığı olumsuz koşullardır. Bu durum belgelerde, "*Bosna eyaletinde mütevatın bil-cümle teba-yi devlet-i aliye ve reaya-yi saltanat-i seniyyenin eshâb-ı alâka ve erbâb-ı tumar taraflarından müşahid oldukları mezalim-i şedidenin imtidad-ı vuku'u ecnebice ve eyaletçe enva'i muhaziri istilzam eyleyeceğinden*"²⁷ ifadeleriyle ortaya konmuştu. Bu yapının detaylı incelenmesi, hem bölgede sıklıkla ortaya çıkan isyanların tarihi arka planını anlamak hem de arazi rejiminin ne derece farklılaştığını yakından görmek açısından büyük önem taşımaktadır.

Bosna eyaletinde on dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde tarımsal ilişkilerden kaynaklanan problemler iyice ağırlaştıysa da tüm sıkıntuların kaynağı toprak rejimiyle ilgili değildi. Örneğin 1259/1843 yılında eyaletin bazı köylerinde yaşanan isyana devlet görevlilerinin halktan kanunsuz olarak para, eşya ve buğday gibi mallar alması sebep olmuştu²⁸. Fakat Vidin ve diğer bazı yerlerde olduğu gibi burada da esas problem toprakların belirli yönetici zümrelerin elinde birikmesinin halkta yarattığı huzursuzluktan kaynaklanmaktaydı. Öyle ki, 1258/1842 tarihinde Bosna müşirinin eyalette yaptığı incelemeler neticesinde bu durum bütün açıklığıyla ortaya konmuş ve reayanın nispi de olsa rahatlatılması için bazı tedbirler alınması gereği vurgulanmıştır. Müşirin raporunda "*Bosna reayasının emlâk ve arazileri olmayub bazen sâhib'ül-arazi reaya bulunur ise de cümlesi yirmi otuz hâne reayadan ibaret olduğu ve küsurları ehl-i islâmdan arazi ve emlâk ashâbının çiftliklerinde evailde birer usûle rabt ile yani husûle gelen mahsûlattan hakk-ı arazi olarak mahalline göre dokuzda ve beşte ve dörtte ve üçte birer ve bazı mahallerde nisf mahsûl alarak ve dokuzlu ve beşli olan mahallerde tahammülüne göre angarya işlettirerek reaya taifesi ikamet ve iskân olunmuş*" olduğu belirtilmekteydi. Bu süreç bölgede her geçen daha da genişlik kazanmış ve kendine has bazı ilave uygulamalar yaratmıştır. Diğer bir

²⁷ İ DH, 3469, 1258/1842.

²⁸ İ MM 2294, 1259/1843.

ifadeyle zamanla geniş çiftlik sahipleri haline gelen ve belgelerde *eshâb-ı alâka* olarak adlandırılan kişiler, haksız uygulamalarını kural haline getirmişlerdi. Böylece *zulüm ve taaddi takât ve tahammül edilemez* boyutlara ulaşmıştı. Müşire göre gelinen aşamada halk artık angaryalar nedeniyle günlük ihtiyaçlarını bile tedarik edemez duruma düşmüş ve eyaletteki incelemeler neticesinde *eshâb-ı alâkanın* ne derece *insafsız* olduğu yerinde tespit edilmişti. Bunun üzerine reayanın angarya ve vergi yükünü hafifletmek amacıyla çeşitli hükümlerden müteşekkil bir layiha hazırlanarak uygulamaya konulmuştur. Buna rağmen *eshâb-ı alâkadan* bazıları bu kurallara uymaktan imtina ederek reayanın yabancı memleketlere kaçma eğilimi göstermesine yol açmışlardı. Bosna müşiri, durumun düzeltilmesi amacıyla son çare olarak vilayet erkânı ile *eshâb-ı alâkanın* ve beldelerin ileri gelenlerini Travnik şehrinde toplayarak meselenin görüşülmesini kararlaştırmıştır. Yapılan görüşmeler neticesinde alınan kararlar tüm kesimler tarafından onaylanmış ve *eshâb-ı alâkadan layihanın hilafı hareket etmeyerek reayayı hoş tutacakları* hususunda söz alınmıştır²⁹.

Şimdiye kadar yapılan açıklamalar *eshâb-ı alâkanın* çiftlik sahipleri için kullanılan bir ifade olduğunu göstermektedir. Kamus-i Türki'de *alâka* kelimesinin normal manası yanında, bir maden veya çiftlik gibi mülkler için *mülkiyet, tasarruf ve müdahale hakkı* anlamlarına da geldiği belirtilmektedir³⁰. O zaman *eshâb-ı alâka* ile (toprakta) mülkiyet veya tasarruf sahibi olanlar kastedilmektedir. Nitekim Cevdet Paşa *Tezâkir*'inde *eshâb-ı alâka* yerine *eshâb-ı çiftlikât* ifadesini kullanmaktadır³¹. Arşiv belgelerinde çiftlik veya geniş toprak sahipleri için bazen bir arada bazen de ayrı olarak *eshâb-ı alâka* yanında *paşa, bey, sâhib-i alâka, çiftlik ağaları, erbâb-ı umar* gibi sıfatlar da kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca *eshâb-ı alâka* ifadesi sadece Rumeli bölgesindeki çiftlik sahipleri için değil, Anadolu'daki toprak sahipleri için de kullanılmaktaydı. Örneğin 1257/1841 tarihinde Yozgat ve çevresinde yaşanan olumsuzluklar hakkında hazırlanan bir raporda *teferruat-ı hâsıllattan olan mercimek ve sair hâsıllatlar ile eshâb-ı alâkaya verilenden ma'ada fûruht olunarak* açıklaması yer almaktadır³². Bu ifade de *eshâb-ı alâkanın* geniş toprakların sahipleri için kullanıldığına ve onlara, toprağın kullanılması

²⁹ İ MM 2288, Ek:3, 1258/1842.

³⁰ Şemsaddin Sami, *Kamus-ı Türki*, Dersaadet, 1317, s.945.

³¹ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, (13-20) s.105.

³² İ MV, 590, Ek:6 (Osman Paşa'nın Raporu), 1257/1841.

karşılığında aynı veya bedel olarak belirli bir ödeme yapıldığına delalet etmektedir.

Eshâb-ı alâkanın büyük ölçüde Müslüman Türklerden oluştuğu bilirse de hangi grup insanların bu sınıf içerisinde yer aldığı ve ayrıca toprakların bu kişilerin elinde nasıl biriktiğinin belirlenmesinin her bölge için ayrıntılı araştırmayı gerektirdiği açıktır. Ancak Bosna eyaletindeki durumun incelenmesinden bazı önemli bilgiler edinmek mümkündür. Buna göre toprak sahipleri arasında genellikle *mirimiran*, *umera-yı asakir*, *dergâh-ı âli kapucubaşları*, *kadı*, *naib*, *müftü*, *ulema* ve *mütesellim* gibi üst düzey devlet hizmetinde bulunmuş kişiler bulunmaktadır. Belgelerde toprağın nasıl el değiştirdiği konusunda yeterli açıklama bulunmuyor. Sadece Bosna eyaletinin Osmanlı egemenliğine geçmesinden itibaren *tapu* ve *sair senet* ile toprakların el değiştirme sürecinin başladığını anlıyoruz. Bu süreçte Bosna'da devlet adına görev yapmış olanların ve eyalet vücuhunun *reaya adına bu misillü taaddiyata iltimas göstermiş* olmalarının büyük rolü bulunmaktaydı. Böylece uzun yıllar devam eden bir el değiştirme süreci neticesinde Tanzimat'a gelindiğinde *Bosna reayasının elinde emlâk ve araziye dair cüz'i bir şey kalmıştı*. Bu süreç beraberinde el değiştirmenin gerektirdiği yeni uygulamalar da getirmişti. Çünkü toprak sâhibi olanların bizatihi onu işlemesi zor olduğundan ve ayrıca reayanın elinde çok az arazi kaldığından, eshâb-ı alâka belirli aidatlar karşılığında reayanın toprakta çalışmasını sağlamıştı. Böylece mahalline göre dokuzda bir, beşte bir, dörtte bir, üçte bir ve bazen yarı nispetinde hasıl olan üründen hakk-ı arazi ve ücret-i emlâk ve angarya ve diğer bazı vergiler tahsis edilerek, reaya eshâb-ı alâkanın topraklarında iskan ettirilmişti. Bu yöntemin çok uzun süre önemli problemler yaşanmadan sürdürüldüğü belirtilmektedir. Ancak eshâb-ı alâkadan bazılarının kendi topraklarında sakin reayayı *ittihaz-ı müekkil ederek tüm maaş ve varidatlarını reaya üzerine* yükleme yanında, kanunlara aykırı bazı eski uygulamaları sürdürerek ve özellikle de haftanın çoğu günü angarya suretiyle çalıştırarak, reayayı *perişan* etmesinden sonra her şey eskisi gibi sürmemişti. Reayanın huzursuzluğu sürekli artmaktaydı. Öyle ki, *bu halet-i muzırta birkaç sene daha devam ettiği taktirde canları yanıp reayanın külliyen elden çıkacağından* ve daha başka uygunsuzlukların yaşanma ihtimalinden bahsedilmekteydi³³. O halde Bosna müşiri Hüsrev Paşa'nın tarafları toplayarak

³³ İ MM 2288, Ek:4, 1258/1842. Ancak belirtmek gerekir ki, yaşanan sıkıntıların tamamı eshâb-ı alâka denilen kesimden kaynaklanmıyordu. Özellikle bölgede devletçe zaptedilmiş olup,

vergi ve angaryalar konusunda yeni bir düzenleme yapma ihtiyacını hissetmesini, mevcut yapının sürdürülemez aşamaya geldiği şeklinde yorumlamak yanlış olmayacaktır.

4.1. Tanzimat'ın İlk Yıllarında Yapılan Düzenlemeler ve Sonuçları

Eshâb-ı alâka ile Bosna reayası arasında Hüsrev Paşa'nın öncülüğünde gerçekleştirilen görüşmeler³⁴, mevcut yapının tamamen değiştirilmesini hedeflemiş değildi. Esas amaç, durumu iyice ağırlaşan reayanın lehine belirli değişiklikler getirmek suretiyle mevcut statükonun devamını sağlamaktı. Diğer bir tabirle hem *eshâb-ı alâka ve sipahilere³⁵ gadir olmamak hem de reaya fukarasına ağır düşmemek* üzere, belirli esasların her iki tarafça kabul edildiği yeni bir düzenleme gerçekleştirilmişti. Bu kuralların içeriğinden önceki dönemin uygulamaları hakkında son derece önemli bazı bilgiler edinmek mümkün olmaktadır. Yeni düzenleme özetle şu hükümleri içermekteydi³⁶:

- Kardeş iki reaya emlak ve benzeri değerlerini eşit biçimde paylaşırken bazı köylerde alâka sâhibine birer öküz verilmesi söz konusu olduğundan, bundan böyle bu uygulamaya baş vurulmayacaktır.

- Hasat vakti geldiğinde reaya ne miktar ürün elde etmişse subaşı veya alâka sâhibine haber verilerek meydana ne miktar hâsılat var ise dokuzda bir oranıyla arazi hakkı olarak alınacaktır. Eğer arazi hakkına reayanın ihtiyacı varsa o zaman iki tarafın anlaşmasıyla rayici üzere bedele çevrilerek ödeme yapılabilecektir.

---

mültezimlere ihale edilen çiftliklerde de benzer sorunlar yaşanmaktaydı. Cevdet Paşa, İzvornik sancağında bulunan miri çiftliklerde mültezimlerin baskısı nedeniyle bir ara çiftçilerin isyan derecesine geldiklerini ve Bosna'dan bir takım vekillerin getirilerek, çiftlikler hakkında özel bir nizamname yapılması girişiminin sebeplerinden birisinin de bu olduğunu aktarmaktadır (Tezakir, 21-39, s.61).

³⁴ Görüşme, müşir dışında Bosna eyaletinin erkan ve hânedanından olan İzvornik ve tevabii mütesellimi Mahmut Paşa, Tuzla ve tevabii mütesellimi Mahmut Paşa, Asakir-i Muntazama mirlivalarından Mehmet Fazıl Paşa, bazı ulema ve kazaların yerli mütesellimleri ile eyalet erkanı ve müteayyınan-ı memleketin katılımıyla bir meclis ortamında gerçekleşmişti.

³⁵ Sipahiler bazen ayrı zikredilmekteyse de genellikle büyük toprakların sâhibi olduklarından onları da *eshâb-ı alâkanın* içerisinde değerlendirmek gerekir. Zaten belgelerde çoğu zaman sadece *eshâb-ı alâka* sıfatı geçmektedir. Sipahilerin ayrıca zikredilmesinin sebebi *Eshâb-ı alâkanın* büyük çoğunluğunu onların oluşturmasına bağlı olmalıdır.

³⁶ İ MM 2288, Ek:1, 1258/1842.

- Senede bir kere eshâb-ı alâka tarafına, köyüne göre bir ve iki pastürmalık inek ve öküz verilmekte olduğundan artık bu uygulama geçerli olmayacaktır. Dolayısıyla pastürmalık ya da başka bir isimle reayadan hayvan talebi veya karşılığı bedel istenmesi mümkün olmayacaktır.

- Eshâb-ı alâka tarafından toprağında ikamet eden reayadan hânelerine göre üç ile on kıyye arasında tütün alınagelmekte olduğundan, bundan böyle sadece arazi hakkı olarak on kıyyede bir kıyye alınacak ve tütünü olmayan reayadan hiçbir şey talep edilmeyecektir.

- Reaya tarafından hâne başına eshâb-ı alâka ve sipahilere haline göre verilmekte olan birer kıyye veya daha fazla sade yağ, karşılıksız olmadığından bundan sonra da devam edecektir. Çünkü reaya, alâka sahiplerinin çayırklarını biçtiklerinden onların öşrüne ve arazi hakkına mukabil verilmekte olduğundan eskisi gibi çayır öşrü reayaya terk edilerek sade yağın verilmesi sürdürülecektir.

- Bosna eyaletinin bazı yerlerinde geçerli olan bir uygulama ile reayadan birisi öldüğünde alâka sahiplerine birer öküz verileğeldiğinden bu kural artık devam etmeyecektir.

- Eshâb-ı alâkanın kendi hânelerinde ücretsiz olarak reaya kadın ve kızlarını istihdam etmesi sona erdirilecektir. Eğer alâka sahipleri onların hizmetinden yararlanmak isterse ücretleri önceden belirlenecektir.

- Eshâb-ı alâka tarafından reayaya otlatmak için koyun verildiğinde eğer reyanın bir kastı olmadan hayvan ölürse bunun için her hangi bir talepte bulunulmayacaktır. Ancak otlatanın hayvanı kasten öldürdüğü ortaya çıkarılırsa o zaman hayvan aynen ya da bedelen telafi edilecektir.

- Reyanın hasıl olan balından onda bir oranından fazla öşür talep edilmeyecektir. Balı olmayan reayadan ise hiçbir şey istenmeyecektir.

- Kocası ölen reaya kadınlarından senede bir kere bedel öşrü ve arazi hakkı olarak birer kıyye keten alınmasına dair uygulama devam edecektir. Ancak tarafların anlaşması halinde bedel olarak ödeme yapmak mümkün olacaktır.

- Reyanın lahana ve fasulyelerinden onda bir kıyyesini öşür ve dokuzda bir kıyyesini arazi hakkı olarak alâka sahiplerine vermesi uygulamasına devam edilecektir.

- Reaya üzerindeki angaryalar, üründen yapılan ödemelerle orantılı olacaktır. Buna göre arazi hakkı olarak alâka sahiplerine dokuzda bir ürün veriliyorsa haftada ikişer gün, beşte bir oranı geçerliyse haftada bir gün angarya hizmeti yapılacak; dörtte bir ve daha fazla bir ürün ödemesi söz konusuysa hiç angarya işletilmeyecektir. Ayrıca lüzûmu olmayıp da birkaç hafta angarya işletilmeyip ardından topluca talep etmeye kalkmak ya da karşılığında bedel istemek mümkün olmayacaktır. Dolayısıyla angarya, haftasında işletilmez ise *mezâ ma mezâ* (geçen geçti) kâidesi geçerli olacaktır. Buna ilaveten reayanın üç beş kadar evlâdı olup da içlerinden hiç biri evli değilse sadece bir adam angaryadan mesul olacak, kalanlar kendi işlerini yapacaklardır. Eğer içlerinden evli olanları var ise o zaman evliler ayrıca hâne sâhibi sayılacağından, onların da haftalık angarya yükümlülüğü geçerli kalacaktır.

- Sipahi ve eshâb-ı alâka kendi işi ya da aşar tahsili için köylere gittiğinde reayadan bedava bir şey istemeyecek ve ihtiyaç duyduğu *yem ve yiyeceği* kendi parasıyla karşılayacaktır.

- Bazı sipahilerin umarları dahilinde yer alan köylere hasat vakti gitmeyip birkaç yıl sonra, zahirenin fiyatı yükseldiğinde varıp üç beş yılın öşrünü birden talep etmesi gibi hem reayaya ve devlete zarar veren hem de kanunlara aykırı olan uygulamalar sona erecektir. Öşür, sonraki senelere ertelenmeyecek ve her yıl hasat vakti geldiğinde reayanın haber vermesiyle birlikte, sipahiler bizzat veya görevlendireceği subaşılar vasıtasıyla 1/10 nispetiyle aşar tahsil edilecektir. Böyle yapılmayıp aşar sonraki yıla bırakılırsa, o sipahinin öşrü zabıta ve hakim tarafından tahsil ile ambara konulacaktır. Ancak sipahi öşrünü talebe geldiğinde ise zabıta ve hakimlerin gönderdiği memurların ücretlerine mukabil gerekli kesinti yapıldıktan sonra kalan mahsul kendisine verilecektir. Burada reayanın hiçbir kusuru olmadığı için kendisinden bir şey talep edilmeyecektir.

- Sipahiler, umarları içerisinde bulunan dağlık arazileri başka köylerin reayasına satmakta ve bu nedenle kendi reayasını da domuzlarını, ücret karşılığı başka sipahilerin dağlık arazilerinde otlatmaktadır. Dolayısıyla bu sipahilerin artık kendi reayasından ücret talep etmemesi gerekirken, bir guruh civarında bir bedel istemektedir. Bu bedel kanunsuz olduğundan, artık talep edilmeyecektir.

- Reaya sebepsiz olarak toprağını bırakmayacaktır. Aynı şekilde eshâb-ı alâkanın yukarıdaki kuralların dışında reayaya herhangi bir yükümlülük ge-

tirip reaya bunu kabul etmez ise *ya bu matlub eylediğim şeyi ver veyahut arazi ve çiftlikâtımdan çık ne tarafa gidersen git deyü bila-mucib reayayı arazisinden çıkarmaya hakkı olmayacaktır. Keza reaya, üzerine vazife olan vergi ve benzeri yükümlülüklerini yerine getirmekten kaçınır ise ve eshâb-ı alâkanın topraklarında gereği gibi çalışmayıp zirai işleri aksatır ise bu husus, hakim ve zabıta tarafından giderilmeye çalışılacaktır. Buna göre önce reyanın tedip edilmesi yoluna baş vurulacaktır. Ancak bu mümkün olmadığı halde çiftlikten çıkarılarak başka reaya istihdam kılınmak caiz olacaktır³⁷.*

- Eshâb-ı alâka bina yaptıkları esnada değişik isimlerle reayadan para talep ettikleri için, *hakkaniyete tamamen aykırı olan* bu durum sona erdirilecektir.

Yapılan düzenlemeler Bosna'da yaşanan sıkıntıların genel çerçevesini çizmektedir. Buna göre reayadan en iyi öküzünün miras olarak alınması, pastırmalık inek ve öküz istenmesi, reaya kadın ve çocuklarının bedava çalıştırılması, angarya hizmetlerinde aşırı taleplerde bulunulması ve reyanın sebepsiz olarak çiftliklerden kovulması yanında, arazi hakkı olarak alınan bedelde aşırıya gidilmesi, bal öşründe fazla bedel talebi, öşrün genel olarak zamanında alınmamasından kaynaklanan problemler ve çiftliklerde bina yapılması halinde ilave bedel istenmesi gibi uygulamalar yaygın şikayetleri oluşturmaktaydı. Alınan kararlarda bu tür problemlerin tekrar yaşanmasını önlemek için her kuralın gayet açık biçimde ifade edildiği görülmektedir.

Alınan kararların uygulanması konusunda Bosna eyaleti yöneticilerinin oldukça kararlı olduğu anlaşılmaktaydı. Nitekim her iki taraf için de bu kurallara uyma zorunluluğu getirilmiş ve eğer taraflardan birisinin bu konuda bir ihmali olursa kanunnâme hükümlerince şiddetle cezalandırılması kararlaştırılmıştır. Kararların detayı daha sonra Bâbiâli'ye takdim edilmiştir. Bu

³⁷ Burada belirtilen ve reyanın hangi koşullarda çiftliğini terk edebileceğini düzenleyen kurallar, reaya ile toprak sahipleri arasındaki anlaşmazlıkların önemli maddelerinden birisiydi. Devlet reyanın görevlerini yerine getirmesi halinde toprağından çıkarılmayacağını hükme bağlamasına karşın, çoğu zamanda reaya kendi arzusuyla çiftliği terk etmek durumunda kalıyordu. Örneğin 1273/1856-57 tarihli bir belgede Rumeli bölgesindeki çiftliklerde yarıcı ve hizmetkar olarak çalışan reyanın angarya ve diğer yükümlülükler nedeniyle mevcut koşullara tahammül edemediği için toprağıni terk etmek istediği, ancak çiftlik sahiplerinin buna engel olduğu kaydedilmektedir. Bölgede yaşanan sıkıntıların temelinde bu zülüm ve baskıların olduğuna inanan Osmanlı yönetimi soruna, reyanın bulunduğu kazadan çıkmamak ve vergisini o mahalde vermek koşuluyla çiftlik değiştirebilme hakkına sahip olması ekseninde çözüm aramaya çalışmıştır (A.MKT.UM., 290/24, 1273/1856-57).

meselede çaba sarfedip başarı gösteren hem Bosna valisi Hüsrev Paşa hem de erkân-ı eyalet ve bölgede bulunan bazı devlet memurları terfi, taltif ve rütbe tevcihi elde etmişlerdir³⁸.

Osmanlı hükümeti Bosna'daki durumun oldukça kritik bir aşamaya geldiğinin farkındaydı. Nitekim eshâb-ı alâkanın reyayı adeta *esir hükmünde tuttuğu* kabul edilmişti. Hatta yapılan baskı ve zulümlerin tahammül sınırlarını aşması nedeniyle Avusturya Prensi Metternich tarafından durumun düzeltilmesi yönünde sefaret kanalıyla defalarca Bâbiâli'den istekte bulunulmuş ve ayrıca Avrupa'da neşredilen *feryatnameler* ile reaya, olumsuz koşullarını her tarafa yaymıştı. Mesele üzerine Meclis-i Vükela'da gerçekleşen müzakerede, Bosna müşirinin aldığı tedbirler ve yaptığı uygulamaları oldukça isabetli bulunmuş ve bu yönde gayretlerine devam etmesi yönünde kendisine yeni bir emir yazılması kararlaştırılmıştı. Ayrıca Bosna'da mevcut sıkıntuların önlenmesine yönelik çıkarılan emrin Takvim-i Vakayi'de yayımlanarak duyurulması istenmişti. Çünkü uzun zamandan beri Avusturya'da basılan gazetelerde aksi yönde bir çok bilgi yer almıştı. Babiâli ayrıca Bosna müşirinin, yapılan anlaşmanın ihlalinden dolayı vereceği cezalarda mümkün olursa önce merkeze danışılmasını; eğer ceza, İstanbul'a bildirilmeye vakit olmadan hemen verilir ise o taktirde yapılanın etrafıyla yazılmasını istemişti³⁹.

4.2. Tahir Paşa Döneminde Yapılan Düzenlemeler

Önceki reformların uygulanması ve reform sürecinin devamının sağlanması çabaları 1263/1846-47 yılında Bosna müşirliğine getirilen Mehmet Tahir Paşa zamanında da devam etmiştir⁴⁰. 1850'ye kadar görevde kalan Tahir Paşa'ya Tanzimat'ın temel hususlarını açıklayan hükümler gönderilerek⁴¹, reformları icra etmesi istenmiştir. Yerel güçlerin muhalefeti ile uygulamalar başarısız olunca Babiâli bölgeye askeri güç göndermiş ve muhalefeti sindirmiştir. Palairret, Osmanlı makamlarının toprak sahipleri tarafından, köylülere ağır vergi yüklenmesini engellemek amacıyla, 1848'de toprak mülkiyet ilişkilerini düzenleyen sistemin ana hatlarını belirlemek

³⁸ İ DH, 3469, 1258/1842; A. Lütfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, (6, 7, 8), İstanbul, 1999, s.1138.

³⁹ İ MM 2288, 1258/1842.

⁴⁰ İ DH, 7758, 1263/1846-47.

⁴¹ Örnek olarak bkn. A.DVN.MHM, 7/A-80, 1265/1848-49.

adına bir komisyon kurduklarını ve burada elde edilecek sonuçların daha sonra yasalaştırılmasına karar verdiklerini aktarmaktadır⁴².

Palairret'e göre Tahir Paşa döneminde yapılan düzenlemeler önceki dönemlerde cari olan toprak ilişkilerinin, yaklaşık ve noksan bir modelini ortaya çıkarabilmiş ve getirilen değişiklikler *kmet* adı verilen topraksız çiftçilerin aleyhinde olmuştur. Çünkü *kmet* haftalık üç ile beş gün toprak sâhibi adına çalışma dışında ürünün üçte bir ile yarısı arasındaki bir kısmını da vergi olarak ödemek durumundaydı. Yine getirilen düzenleme, çiftliklerin kira yerine işgücü verilerek işletilmesini sona erdiriyor ve ortaklık bazında çiftçilik yapılmasını emrediyordu. Öşür düşüldükten sonra ürünün üçte veya dörtte birinin toprak sahibine gitmesi onların gelir kaybına uğramasına yol açar nitelikteydi. Palairret bu aşamada yapılan düzenlemelerin 1848 tarihindeki Müslüman ayaklanmasının hemen öncesine denk gelmesinin, söz konusu kesimlerin yasadan dolayı menfaat kaybına uğramasıyla ilişkili olabileceğine işaret etmektedir⁴³.

Tanzimat fermanı ve ardından Tahir Paşa döneminde yapılan bu kapsamlı çalışmadan beklenen olumlu sonuçların alınmadığı müteakip yıllarda yapılan incelemelerden anlaşılmaktadır. Çünkü 1264/1848 yılında bölgede teftiş için görevlendirilmiş olan Vamık Efendi'nin gözlemlerinden, eski düzenlemelerin pek de uygulanmadığı sonucunu çıkarmak mümkündür. Gerçekten de Vamık Efendi'nin, izlenimlerini aktardığı ve daha sonra Babiâli'ye sunduğu raporda, bölgedeki eski uygunsuzlukların aynen devam ettiği belirtilmekteydi. Raporda Bosna'da *erkân-ı eyalette itlak olunan eşhas ile sipahi güruhunun reyayı esir hükmüne koyduğu, şehir ve kasabâlardaki ehl-i İslâm ile sipahi takımı ve erkân-ı merkumenin taraftarları hiçbir vakit vergi vermediği* ve bu nedenle Hıristiyan ve diğer halkın *perişan* olduğu ve *bu babda feryatların yükseldiği* belirtilmekteydi⁴⁴. Aynı şahsın hükümete

⁴² Michael Palairret, *Balkan Ekonomileri, 1800-1914*, (Çev: Ayşe Edirne), Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2000, s.153-54.

⁴³ Detaylı bilgi için, Palairret, *a.g.e.*, s.148-155.

⁴⁴ İ MM, 1948, Ek:4, 1265/1847-48. Aynı belgede Vamık Efendi, tüm Rumeli'de halkın genel olarak rahatlarının yerinde olduğunu, ancak aşar mültezimleriyle ağnam sayıcılarının ellerindeki talimata göre hareket etmeyip, enva-i uygunsuzluğa yol açtığını ve *reyaya asıl nefret veren ve baştan çıkarıcı* (faktörlerin) *bunlar olduğunu* kaydetmekte ve ayrıca bazı yerlerde vilayet yöneticilerinin de bu uygunsuzluklara göz yumduğunu anlatmaktadır. Keza Bosna eyaletünde sipahi takımıyla şehir ve kasabada oturan *ehl-i islâmın tekalif vermelerinin öteden beri adet olmadığı* da aktarılan bilgiler arasındadır (Aynı belge, Ek:2). 1860 tarihli olup, Konsolos Zohrab'a ait raporda da bölgede, vergilerde kapsamlı bir düzenlemenin gerekli olduğuna; toprak sahipleriyle kiracılar arasındaki hukukun gözden geçirilip güçlendirilmesi gerektiğine işaret edilmektedir (B. Destani (ed.), *a.g.e.*, cilt:1, s.84).

ulaşan bir başka yazısında ise *eyalet-i mezkûrede (Bosna) olan kaffe-i arazi mukaddema hin-i fetihde veyahud sonraları senedat-ı mutebere ile islâma taviz ve i'tâ olunmuş ve muahharen reayanın eline biraz yer geçtiyse de pek az bulunmuş olduğundan İslâm ile reaya beyninde olan asıl uygunsuzluk bundan neş'et ediyor halbuki zirâat için İslâm reaya ve arazi için dahi reaya islâma eşedd-i ihtiyaç ile muhtaçdırlar* sözleri yer almaktadır⁴⁵. Bu ifadelerden bazı önemli tespitler yapmak mümkündür. Öncelikle el değiştirme sürecinin çok eski zamanlara yani bölgenin fethine kadar gittiği ve bu işlemin, yani toprakların reyadan Müslüman beylerin eline geçmesinin belirli bir bedel karşılığında ve itibarlı senetler aracılığıyla gerçekleştiği görülmektedir. Keza bu durumun sıkıntılarının esas kaynağını oluşturduğu belirtilse bile, mevcut yapı içerisinde tarımsal üretimin devam ettirilebilmesi için iki kesimin mutlaka ve bir şekilde birlikte hareket etmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Babiâli'nin de mevcut yapıyı kökünden değiştirmek yerine şikayetleri ortadan kaldıracak veya hiç olmazsa azaltacak şekilde iki kesimi uzlaştırma politikası izlemesinin ana nedeni bu olmalıdır. Başbakanlık Arşivi'nde konuyla ilgili tespit edebildiğimiz sınırlı sayıdaki belgelerden anlaşılan da böyle bir politikanın Babiâli tarafından uygun görüldüğüdür. Bu sayede tarımsal faaliyetlerin aksamasını ve böylece bölgeden alınan vergilerin düşmesini önlemek mümkün olabilecekti. Çünkü tıpkı mültezimler gibi eshâb-ı alâka da halka yönelik baskılarına ve haksız uygulamalarına rağmen bir şekilde devletle reaya arasında bir tür köprü vazifesi oluşturuyordu. Sistemdeki tüm çarpıklıklara rağmen tarımsal faaliyetlerin sürekliliği ve belirli güvenlik endişelerinin giderilmesi için hükümetin bu kesime ihtiyacı bulunmaktaydı. Dolayısıyla Osmanlı hükümetinin kendisine açık bir muhalefeti olmayan ve hatta merkezle sürekli iyi ilişkileri korumaya çalışan bu kesimle açık çatışmaya girmeyi uygun bir yöntem olarak benimsememesi Osmanlı pragmatizminin bir tezahürü olarak değerlendirilebilir. Sonuç olarak Osmanlı yönetimi reayayı sakinleştirecek tedbirler alarak ve böylece bu meseleden kaynaklanan dış baskıları elimine ederek mevcut yapıyı sürdürme gayretinde olmuştur. Nitekim 1264/1846-47 tarihinde Vamık Efendi'nin gözlemleri üzerine yapılan değerlendirmede söz konusu baskı ve zulümlerin mutlaka çaresine bakılması ve *ıslahat-ı mümkinesine* çalışılması gerektiği belirtilerek konu Meclis-i Vâlâ'ya havale edilmiştir⁴⁶.

⁴⁵ HR. MKT., (20-64), 1265/1847-48.

⁴⁶ HR. MKT., (20-64), 1265/1847-48.

Vamık Efendi'nin raporundan sonra Meclis-i Vâlâ'da yapılan görüşmelerde Bosna erkânının ahaliyi esir hükmünde tutmasının ve tüm vergileri onlara yüklemesinin uygun olmayacağı ve ileride buranın *dahil-i tanzimata* alınarak soruna çözüm bulunacağı görüşü benimsenmiştir. Ancak ilerleyen yıllarda bu konu kapsamında ciddi bir düzenlemenin gerçekleştiğine dair bir işaret bulunmamaktadır. Aksine 1268/1851-52 tarihli olup, Bosna'da halka iyi davranmayan paşa ve beylerin zulümlerinin engellenmesine dair bir belgede "zikrolunan mezalim ve taaddiyatın ekserisi erkân-ı eyalet denilen paşalar ve beyler taraflarından vuku' bulduğu" şeklindeki ifadeler her şeyin eskisi gibi devam ettiğini açığa çıkarmaktadır¹⁷. İlerleyen yıllarda konuyla ilgili yeni düzenlemelerin yapılmaya çalışılması da bu tespiti doğrulayan bir husustur.

4.3. Safer Yasası ve Sonuçları

Tüm engellemelere karşın Osmanlı yönetimi Bosna'daki sorunu çözmeye kararlı gözükiyordu. 1275/1858-59 tarihinde bu kez, anlaşmazlığa köklü bir çözüm bulmak için yerel koşulları bilen insanların çağrılarak, İstanbul'da etraflı bir müzakerenin yapılması kararlaştırıldı. Böylece her bir sancağın eshâb-ı alâkasından ikişer, kiracı çiftçilerden ikişer ve kendi arazi-sinde tarım yapan *tarafsız* çiftçilerden de ikişer olmak üzere altışar kişi İstanbul'a çağrılmıştır. Halkın ittifakıyla seçildiği kaydedilen bu kişilerin geliş, dönüş ve yiyecek masrafları hükümetçe karşılanmıştır¹⁸.

Gelen çiftçi temsilcilerinin verdikleri bilgiler, bölgede yaşanan sıkıntıların iki önemli kaynağının bulunduğunu açığa çıkarmaktadır. Buna göre sıkıntılar bir ölçüde çiftçilerin ödemek zorunda olduğu vergilerden, bir kısmı da eshâb-ı alâkaya karşı olan yükümlülüklerden kaynaklanmaktaydı. İzvornik sancağından gelen çiftçi temsilcilerinin verdikleri bilgilere göre, vergilerle ilgili şikayetler şu hususları içermekteydi¹⁹:

- Kazaların vergisi hâne başına 93-104 guruş arasında değişmekte, eksilen hâne olursa onların vergisi mevcutlara yüklenmektedir. Hatta bazı çiftlik sahipleri ücretle adam kullanıp tarım yaparak çiftlik hâneleri boş kalmakta ve onların vergileri dahi yine o köy halkına yüklenmektedir.

¹⁷ HR. MKT., (18-24), 1268/1851-52.

¹⁸ A.MKT.MHM., (758/75), 1275/1858-59.

¹⁹ A.MKT.NZD., (280/6), 1275/1858-59.

- Hamriye resmi olarak her hânedan 2 esvanik (?) alınmakta ve eksilen hâne olursa onların vergisi de mevcutlara tarh edilmektedir. Macar altını 56 guruşa tedavül ederken, 50 guruş hesabıyla alınmaktadır. Kazaniye resmi olarak her kazan için 50 guruş alınmakta, kazanını kaldırmak isteyenlerin kaydı silinse de bazen 3-4 yıl daha bu vergiyi vermeye devam etmektedirler.

- Domuzdan her baş için 47 pare yaylak resmi alınmakta ve bu vergi önce memuru tarafından yazılıp, sonra diğer bir memurun gelmesiyle tahsil edilmekte ve bir adamın 4-5 baş hayvanı olup da memur bunu 30, 60 ve hatta 80 yazmış olsa, tahsile gelenler bu resmi ahaliden zorla ve tamamen almaktadırlar. Buna dair şikayetler dikkate alınmamakta ve ayrıca domuz beslesin beslemesin her hânedan 1 esvanik vergi talep edilmektedir. Domuzun ihrâcında ise 2 esvanik gümrük resmi alınmaktadır.

- Aşar mültezimleri köyleri gezerek mevcut ürünü kendi adamlarının tahmin ve ifadelerine göre yazmakta ve sonra ruz-ı hızıra yakın yani ürünün az, bedelinin ise yüksek olduğu zamanda diğer birini gönderip rayici üzerinden bedelini aldirmektedir.

- Meyvenin öşrü için de önce mültezim gelip ala, evsat ve edna olarak üç boy ağaç belirleyip ürünü ölçmekte ve ardından defterlere kaydetmekte, sonra ürünün yeniip sauldığı dönemde geldikleri için aynen öşür verilemediğinden yüksek değer ile bedel tahsil edilmektedir. Sebzenin de öşrü önce takdir edilip, ardından bedelen alınmaktadır.

- Arı kovanlarının her birinden bir guruş, çok kovanı olanlardan ise onda bir kovan öşrü alınmaktadır.

- İane-yi askeriye bedeli olarak herkesin hal ve tahammülüne göre 65, 75 veya 135 guruşluk bir bedel dağıtılmakta, şehirlerde basit imalat ile uğraşanlar için bu bedel 15 guruş olmaktadır.

- Şehre götürülen inek, öküz ve beygirin satımından 1 esvanik bac resmi alınmakta; Sırbistan ve Avusturya'ya ihrâcında ise 5-7 esvanik tahsil edilmektedir. Bir esvanik üç guruştan alınmaktadır.

- Ölen kişinin varisleri 12 yaşından büyük ise terekeleri yazılmaz, küçük ise yazılır ve resmi, mahkemece alınır.

- Sülükler, kıyyesi 40 guruşa mültezimlerce alınıp, Avusturya'ya kıyyesi 300 guruşa satılmaktadır.

- Zabtiyelere ücret vermek gerekmediği halde, bu kişiler göreve gittiklerinde saat başına 3-10 guruş arasında ücret istemektedirler.

- Köy ve kasabâlardan gelip geçen memurlar ve asakir-i şahâne için istenilen yük hayvanı ve arabâların ücretleri ile ikametleri esnasında gereken yem ve yiyecek, bedelleri ödenecek diye temin edilmekte, ancak hiçbir zaman ödenmemektedir.

- Tütün mahsulünün 10 kıyyesinden biri mültezime, ikisi gümrükçüye, üç kıyyesi de eshâb-ı alâkaya verilmekte, mahsul sâhibine ise dört kıyye kalmaktadır. Verilen öşür ve diğer vergiler ise aynen kabul edilmediğinden bedelen verilmekte; her kıyye tütünün bedelini mültezim ve eshâb-ı alâka beşer guruş hesabına aldıkları halde, gümrükçü onar guruşa almaktadır.

Aynı kişiler eshâb-ı alâkaya olan yükümlülükleri şöyle ifade etmişlerdir⁵⁰:

- Eshâb-ı alâkaya kavundan üçte bir, otun ise geçen seneye kadar yarısı, şimdi ise üçte biri verilmektedir. Tahir Paşa zamanına kadar çiftlik sahiplerine dokuzda bir hisse veriliyordu. Fakat bunun sebebi, tüm sancağın ormanlık olması nedeniyle ahalinin buraları kırıp açması ve eshâb-ı alâkanın da bu sayede açılan toprakları ele geçirme niyeti idi.

- Kiracı olunan hâneler ile ahır, ambar ve çit gibi teferruat çiftçiler tarafından inşa olduğundan kendi malları addolunması gerekirse de bir çiftçi bir sebeple hâneyi terk ederse çiftlik sâhibi hanenin satılmasına izin vermeyip bedava zabt etmektedir.

- Her hâneye düşen verginin 1/3'ü eshâb-ı alâka tarafından yardım olarak verilmektedir.

- Meyve, sebze ve sair mahsulatın üçte biri çiftlik sâhibine verilmektedir. Tahir Paşa zamanına kadar çiftlik sahiplerinin pek çok angaryası çıkıyor idiyse de bedava hizmet ve angarya olmayıp, tarafların rızasına göre bazı işler görülmektedir.

- Bir anlaşmazlık halinde halk haklı dahi olsa meramını lisan bilmeme nedeniyle müdür ve memurlara anlatamamakta, diğerleri ise istedikleri gibi olayları anlatabildiklerinden, bu durum reyanın haklarını kaybetmesine yol açmaktadır.

⁵⁰ A.MKT.NZD., (280/6), 1275/1858-59.

Verilen bilgilerden, o ana kadar yapılan düzenlemelerle bazı iyileştirmeler yapıldığı, ancak başta vergiler olmak üzere reayanın bir çok sıkıntısının ise devam ettiği anlaşılmaktadır. Çiftçilerin ifadelerinin alınmasından sonra bu kez hem Travnik hem de İzvornik eshâb-ı alâkasından ayrı ayrı açıklama yapması istenmiştir. Bu açıklamalar, eshâb-ı alâka tarafından doğrulandığı için kesin bilgiler hükmünde olup, büyük öneme haizdirler. Bu bilgiler bize, bu tarihte eshâb-ı alâka ile çiftçiler arasındaki ilişkiler hakkında ilave bilgiler sağlamaktadır. İzvornik eshâb-ı alâkasının verdiği bilgilerde aşağıdaki hususlar öne çıkmaktadır⁵¹:

- Bir hâne, çiftçisinin gitmesi nedeniyle boşalırsa oradaki diğer çiftçilere oranın usûlü üzere ziraat etmesi için verilir, yoksa eshâb-ı alâkanın ücretle hariçten çiftçi sokup kullanmaları söz konusu değildir.

- Zabtiyelere bedava yem ve yiyecek almamaları defalarca tembih olundu ve eğer içlerinde yine bu şekilde yiyip içen bulunup da hükümete şikayet eden olursa aldığı şeyin akçesi alınıp geri verilir.

- Asakar-i Şahâne bazen tabur ve bölük ile geçtiklerinde yiyecek ve aldıkları şeylere senet verip sonra öderler, fakat münferiden geçen asker olur ise bedava yiyip içerler.

- Tütün mahsulünden eshâb-ı alâkanın çoğu bir şey almayıp, alanlar dahi aynen alırlar. Fakat mültezim ve gümrük memurları beş on gün tütün ziraatı olursa yazıp haklı haksız bedelen öşür ve resim alırlar. Kısaca tütünün öşür ve gümrük resminin alınmasında bir karar olmadığından, çiftçiler neleri ne miktarda vereceklerini bilmemektedirler. Tütün Srebrenice kazasında ticaret amacıyla, diğer yerlerde ise kişisel ihtiyaçların karşılanması amacıyla ekilmektedir.

- Çiftçilerin yaptıkları hâne ve binâların karşılıksız olarak çiftlik sâhibi tarafından zabtedildiği ve akçesinin verilmediği iddiaları doğru değildir. Şayet böyle muâmele eden bir çiftlik sâhibi olup da çiftçisi hükümete şikayet eder ise bilfiil sâhibi olanların belirleyeceği değer ödettirilir.

- Çiftçiler lisan bilmediklerinden her işlerinde haklarını zayi etmekte iddiaları sahih değildir. Çünkü kendileri lisan bilmese bile mahallerinde bulunan kocabaşılar pekiyi Türkçe bilirler.

⁵¹ A. MKT. NZD., (281-57), 1275/1858-59.

- Sancağın vergisi hâne başına başlangıçta 90'ar guruş iken, mektebi rüştiye inşa olunduğu sene bu meblağa 2,5 guruş zam olunmuştur.

- Çiftçiler vergisinin miktarını layıkıyla bilmiyorlar, çünkü vergi, reis-i livadan her kazanın gücüne göre tefrîk ve tevzi olunarak bazı kazaya 90 guruştan az, bazısına fazla isabet eder.

- Asakir-i şahâne için yağ alınacağı zaman rayici üzere toplanması kaza meclislerine havale olunarak mübayaa bedeli, gelen mazbataları gereğince ödenir.

- Çiftçilerin yaptıkları hâne ve binâları çiftlik sâhibi bedava zabt ettiği iddiaları doğru değildir. Hatta 5-6 seneden beri çiftlik sâhibinin çiftçisini kovması söz konusu olmamıştır.

- Kaymakam ve müdürler doğru söyleyen ve hakkaniyet sâhibi insanları meclise üye yapmazlar.

Travnik eshâb-ı alâkasının verdiği bilgilerden iki kesim arasındaki ilişkiler hakkında şunları öğreniyoruz⁵²:

- Bir köyün tüm hâneleri bir adamın olduğu taktirde o köyün tüm vergisinin üçte biri öncelikle eshâb-ı alâka için ayrılır. Ardından kalan kısım efrad-ı ahalinin hal ve tahammüllerine göre aralarında dağıtılır. Fakat perakende olur ise, yani bir köyde bulunan hânelerden her biri, bir adamın veya birer ikişer hâne birer adamın olduğu taktirde, bunların vergisi tevzi olunarak hâne başına isabet eden vergi itibar-ı umûmi olan 90 guruştan noksan düşerse o miktarın üçte birini, yani 60 guruş düşerse 20 guruşunu ve eğer 90 guruştan fazla olursa o zaman itibar-ı umûmi üzerine bir hâne için yalnız 30 guruşu eshâb-ı alâka verir. Ancak 90 guruştan aşağı vergisi olan hâne için yine 30 guruş veren çiftlik sahipleri de bulunmaktadır.

- Eshâb-ı alâkanın çiftliğinde bulunan çiftçiler içerisinde 90 guruştan aşağı vergi veren çiftçi pek nadir bulunur. Bu şekilde, yani 90 guruştan az vergi verenler genellikle kendi hânelerinde ziraat edenlerdir.

- Halktan üç kere toplanan yük hayvanlarının ücretlerinin hâlâ verilmediği açıktır. Ayrıca bu beygirlerin çoğunu, götüren zabıta ve sair memurlar kötü hayvan ile mübadele ettiklerinden, bazısı mahallinde kabul olunmamış, bazısı da yolda giderken telef olmuş ve bazıları da yem ve yiyecek bu-

⁵² A. MKT. NZD., (281-57), 1275/1858-59.

lamadıkları yerlerde beygirleri bırakıp kaçtuklarından, telefat ortaya çıkmış ve hayvanları mübadeleye kalkışanların bazıları yakalanıp sorguya çekildiğinde suçları açığa çıkıp hapsedildiyse de yine salıverilmişlerdir.

- Mahsulün üçte birini eshâb-ı alâkânın hânesine çiftçiler naklederler ve bunun ücretini alırlar.

- Dörtte bir veya beşte bir hisse verenlerin çiftlik sahipleriyle aralarından, sözleşmeleri nasıl ise muâmeleleri de öyle olur.

- Bir kazadan diğer kazaya naklolanların vergisi gittiği yere nakledilirse de bu usûle genellikle riayet olunmamaktadır.

- Yeni inşa olunan hânelerde yeniden başkaca vergi tahsis edildiği iddiası doğru değildir.

- Devlet ihtiyacı için koyun ve yağ gibi mübayaanın bedeli rayicinin yarı miktarıyla verilir ifadesi tamamıyla doğru değildir, fakat miriye ehven olması için rayicinden bir miktar düşük bedel ile mübaya olunur. Bazı kazalarda yarı yarıya yakın verildiği de vaki olmaktadır.

Gerek İzvornik gerekse Travnik eshâb-ı alâkasınca verilen bilgiler, çiftçilerin özellikle vergilerden kaynaklanan şikayetlerini doğrulamaktadır. Ancak kendilerine yöneltilen hanelerin zorla zabt edilmesi, dışarıdan çiftçi getirilmesi, tütünden haksız bedel alınması gibi iddiaları kabul etmedikleri görülmektedir. Tüm kesimlerin söyledikleri bir arada ele alınırsa şöyle bir değerlendirme yapılabilir. Gerçekten de bu tarihlerde çiftçilerin şikayetlerinin çiftlik sahiplerinden çok vergi tahsildarlarına yönelik olduğu, diğer bir ifadeyle şikayet edilen unsurların içerisinde çoğunun vergilerle ilgili olduğu anlaşılmaktadır⁵³. Ayrıca eshâb-ı alâkadan kaynaklandığı söylenen problemlerin de bütün çiftliklerde aynı ölçüde olmadığı düşünülebilir. Ayrıca bu tarihe kadar yapılan düzenlemelerle küçük de olsa bazı olumlu değişiklikler de yapılabilmisti. O zaman bu yıllarda sıkıntının temelinde vergiler başta olmak üzere, yaygın ve genel problemlerin yanında özellikle çiftlik sahiplerinin bir kısmının aşırı uygulamalarının olduğunu düşünmek mümkün gözükmemektedir.

⁵³ Nitekim bu tarihlerde teftiş için Bosna'da bulunan Aziz Paşa'ya yazılan bir şukkada, "Bosna ve Hersek taraflarında virgünün hakkaniyetsiz taksim olunarak ashab-ı araziinin ve mülteziminin taaddiyatı vuku bulmakta idüğü..." belirtilmiş ve durumu etraflıca araştırması istenmiştir (A.MKT.UM., 307/3, 1274/1858-59).

Osmanlı yönetimi tüm tarafları dinledikten sonra Safer Yasası olarak bilinen ve tüm tarafları memnun etmeyi hedefleyen bir nizamname hazırlanmıştır⁵⁴. Bu yasa bir anlamda önceki dönemin düzenlemelerini uygulamaya koymak ve eksik kalan bazı hususları tamamlamak amacıyla yöneliktir. Yasada öncelikle Saray, Travnik, Banyaluka, Bihke, Yeni Pazar, İzvornik ve Hersek sancaklarında mevcut durum, ayrı ayrı özetlenmiş ve neyin eskisi gibi olacağı açıklandıktan sonra, elde edilen ürünün bölüşümünde geçerli olacak oranlar, çiftliklerde inşa edilecek binalar ile bunların tamiri ve bakımında uyulacak esaslar belirtilmiş ve ayrıca reayanın bedava çalıştırılması kesin bir dille yasaklanmıştır. Ancak mukavele gereği eshâb-ı alâkanın, üründen aldığı hissenin pazar yerine taşınması ve bazı bağ ve bahçe işlerinin görülmesine ise devam edilecektir⁵⁵.

Safer Yasasının ikinci kısmı altı maddeden oluşan genel hükümleri içermekteydi. Bu maddelerde çiftlik binalarının inşa ve tamir işlerinin çiftlik sahiplerince yerine getirilmesi ve bununla ilgili teferruat yanında, eshâb-ı alâkanın çiftçinin işini yapmayarak çiftlik sahibini zarara uğratması dışında her istediklerinde reayayı çiftliklerden çıkarmaya yetkili olmaması hükme bağlanmıştır. Ayrıca eshâb-ı alâkanın çiftlik hasılatından kendilerine ait hisseyi iltizama vermeleri ve yine bazı zamanlar çiftliklerine gittiklerinde kiracıları hanelerinden çıkarmaları ve onlardan bedava yiyip içmeleri kesinlikle yasaklanmıştır. Keza sıklıkla karşılaşılan bir uygulama olarak eshâb-ı alâkadan bazılarının çiftliklerini bir mukavele ile icâr ettikleri halde sonradan, mukavele haricinde bazı talep ve tekliflerde bulunmaları da artık mümkün olmayacaktır⁵⁶.

Yasada yer alan düzenlemelerde sadece eshâb-ı alâka ile çiftçiler arasındaki ilişkiler, yani ödev ve sorumluluklar belirtilmiş, buna karşılık vergilerden kaynaklanan sıkıntılara ise değinilmemiştir. Her ne kadar vergilerden ve çiftlik sahiplerinin taleplerinden kaynaklanan sıkıntılar, çiftçilere ortaklaşa yansımakta idiye de vergilerden kaynaklanan sıkıntılarının muhatapları farklı olduğu için, Babiâli söz konusu problemlerin üzerine ayrıca gitmeyi tercih etmiştir.

⁵⁴ Düstur, Birinci Tertip, İstanbul, 1289, Matbaa-yi Amire'de basılmıştır, s.765-771. 16 Safer 1276 (12 Eylül 1859) Tarihli Nizamnamenin tam metni Ek:1'de sunulmuştur.

⁵⁵ Düstur, Birinci Tertip, s.765-68.

⁵⁶ Düstur, Birinci Tertip, s.768-771.

Safer Yasası hükümleri orta vadede uygulamaya geçirilerek bazı değişiklikler sağlanabilmiştir. Yasanın hemen ardından Babialı'ye ulaşan bir yazıda, Meclis-i Ali-yi Tanzimat'ta yürütülen görüşmeler sayesinde belirlenen yeni nizam ile eshâb-ı alâka ve kiracı çiftçilerin şikayetlerinin giderildiği ve üçleme maddesinin adaletle halledildiği ve her sınıf tebanın düzenlemelerden memnun olduğu ve Hersek sancağı halkının da yüklerinin hafiflemesi nedeniyle teşekkürlerini ve memnuniyetlerini belirttikleri aktarılmıştır⁵⁷. Ancak yasanın uygulanması sürecinde bazı problemlerin yaşandığı da anlaşılmaktadır. Palaiyet, yasa ile Tahir Paşa döneminde alınan, ancak uygulanamayan hükümlerin etkili biçimde hayata geçirildiğini ve alınan sonuçların hedefleri de aştığını kaydetmekte, buna karşılık topraksız çiftçilerin, yani kmetlerin yükümlülüklerinin hâlâ oldukça yüksek devam ettiğini belirtmektedir. Çünkü vergi ve tohumluk dışında, *kmet* en fazla ürünün yüzde 35'ine sahip olabiliyordu⁵⁸. Yasa hükümleri Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan egemenliğine girmesinin ardından geçerli tutulduğu ve burada *kmet*lerin arazi sahipleriyle uzlaşması halinde kendi toprağını satın alıp tasarruf edebileceği şeklindeki hüküm sayesinde, 1879-1909 arasında 26.221 mülkün köylünün tasarrufuna geçtiği kaydedilmektedir⁵⁹.

1280/1863-64'lü yıllarda bölgeyi teftiş etmiş olan Cevdet Paşa'nın yazdıkları da yasanın hükümlerinin hemen icra edilemediğini doğrulamaktadır. Onun verdiği bilgilerde, hem eshâb-ı alâka ile reaya ilişkileri hem de o ana kadar yapılan düzenlemelerin fiiliyata geçememesinin nedenleri hakkında bazı önemli ipuçları yer almaktadır. Cevdet Paşa, bölgedeki denetimleri esasına kocabaşılardan, "*eshâb-ı alâka yani çiftlikât ashabi taraflarından kendilerine (reayaya) angarya ettirilmekte ve meccânen peynir ve yumurta ve kuzu gibi şeyler istenilmekte olduğu ve eshâb-ı alâka karye mer'alarını Avusturyalılara icâr etmekle kendi hayvanlarının mer'asız kaldığı*" yönünde şikayetler aldığını belirtmektedir. Bunun üzerine kocabaşılara Arazi Kanunnamesi ve Bosna çiftlikatı nizamnamesi hatırlatıldığına ise kendilerinin yani reayanın bunlardan haberdar olmadığı belirtilmiştir. Çünkü Bosna'da yeni bir emir ilan olunacağı zaman bu, halka davul çalınarak duyurulurken, çiftlik nizamnamesi için böyle bir şey yapılmamıştı. Böylece daha önce Hıristiyan çiftçilerin şikayeti üzerine tüm tarafların

⁵⁷ A.MKT.UM., 372/69, 1275/1859-60.

⁵⁸ Palaiyet, a.g.e., s.156-57.

⁵⁹ Krcsmarik, a.g.m., s.728.

temsilcilerinin İstanbul'a çağrılarak herkesin onayıyla hazırlanmış ve hem Türkçe hem de Boşnakça bastırılıp her sancağa duyurulması için yazılar yazılmış olan nizamname, halka duyurulmamıştı. Aradan geçen dört seneye rağmen böyle bir nizamnamenin hükümlerini uygulamak şöyle dursun, çiftçilerin ve yöneticilerin bu düzenlemeden haberdar olmadıkları ortaya çıkmıştı. Cevdet Paşa bu olayın sebepleri üzerine gitmiş ve sonunda, söz konusu nizamnamenin metinleri bir mahzende bulunmuştur. Paşaya göre eshâb-ı alâkanın *hukuk-i tasarrufiyesine* ait bu nizamnamenin duyurulmasını ve icrasını, eshâb-ı alâkadan *hayır ve şerri tanımaz bir beyinsiz güruhu* ile Hıristiyanlar içerisinde bu hukuku çürütmek amacıyla olan bir takım fesat peşindeki insanlar, kendi suiistimallerini sona erdireceği gerekçesiyle engellemişlerdi⁶⁰. Paşanın yazdıklarından da anlaşılacağı üzere Osmanlı hükümeti aslında meselenin, köklü olmasa da en azından tarafları bir ölçüde rahatlatacak derecede çözümü için gerekli çabaları sarf etmişti. Üstelik yapılan düzenlemelerde tüm taraflardan temsilciler getirilmesi, olaya tek taraflı yaklaşmadığını da göstermektedir. Devlet her ne kadar eshâb-ı alâkayı tamamen yok etmek istemediyse de ondan yana açık bir tavır koyması da vaki değildir. Ancak tüm iyi niyetli girişimler ve büyük zaman ve emek harcanarak gerçekleştirilmeye çalışılan reformlar, imparatorluğun diğer yerlerinde ve değişik zamanlarda karşılaştığı gibi Bosna'da da yine büyük ölçüde menfaat kaybına uğramak istemeyen az sayıdaki memur ve diğer yerel güçlerin muhalefetiyle başarısızlığa mahkum olmuştu.

Cevdet Paşa Hersek sancağını ziyaretinde de çarpık toprak sisteminden kaynaklanan vergi sorunlarına dikkat çekmiştir. Paşa, Bosna'da eshâb-ı alâkanın, ödenmesi gereken vergilere üçte bir veya yarı oranında destekte bulunduğunu ancak, Hersek'te hâne başına tarh edilen vergilerin tümünün çiftçi tarafından ödendiğini ve eshâb-ı alâkanın hiç katkı yapmadığını ayrıca kocabaşı ve diğer nüfuzlu kimselerin değişik isimlerle yükledikleri haksız masraflarla reayanın iyice *ezildiğini* aktarmaktadır⁶¹. Eshâb-ı alâka ile reaya arasındaki başka problemlere de değinen Cevdet Paşa, çeşitli vesilerle söz konusu problemleri çözmeye yönelik reformların Bosna için en hayati ve acil mesele olduğunu belirtmektedir.

Demek oluyor ki, Bosna-Hersek'te tarımsal ilişkiler bakımından feodal ilişkilere benzer veya en azından onları çağrıştıran uygulamalar, Osmanlı

⁶⁰ Cevdet Paşa, *Tezakir*, (21-39), s.4-6.

⁶¹ Cevdet Paşa, *Tezakir*, (21-39), s.7-8.

döneminin sonuna kadar varlığını sürdürmüştür. Eshâb-ı alâkanın geniş çiftliklerinde ziraat yapan topraksız çiftçiler (kmet), hem arazi sâhibine hem de devlete yönelik yükümlülükleri nedeniyle ağır koşullar altında kalmıştı⁶². Çiftçilerin artan şikayetleri üzerine çeşitli düzenlemeler yapılmış, ancak bunlardan genel olarak pek de başarılı sonuçlar alınamamıştır.

Burada belirtilmesi gereken bir husus da şu olmalıdır. Bosna-Hersek'te çok hızlı ve etkili bir reform sürecinin yapılamamasında bölgenin coğrafi, siyasi ve etnik açıdan farklı bir yer olmasının da rolü bulunmaktaydı. Buna dair bir örnek 1273/1257-58 yılında benimsenen ve miri arazinin intikalen verilmesine dayanan reformun, 1277/1861-62 tarihinde Bosna'da uygulanması gündeme geldiğinde yaşanan süreçtir. Gerçekten de miri arazi hakkındaki bu yeni usulün burada birden bire uygulanmasının, *hasbel-hal ve mevaki mahzurdan salim olmayacağı* yerel yöneticiler tarafından merkezi hükümete iletilmiştir. Diğer bir deyimle bu uygulamanın, Sırların olaya karışmasına ve ayrıca ellerinde en fazla toprak bulunan Müslüman halkın reislerinde rahatsızlığa yol açacağı endişesi dile getirilmiştir. Babiâli bu endişeleri göz önüne alarak, reformun bir süre tehirini uygun görmüş ancak, bölgenin diğer yerlerden açıkça farklı tutulmasının neden olabileceği zararlara da dikkat çekmiştir⁶³.

Bosna Hersek'te tüm uğraşlara rağmen tarımsal ilişkilerde ciddi ve kalıcı düzeltmeler yapılamaması, daha önce Bulgaristan örneğinde olduğu gibi bu bölgenin elimizden çıkmasını hazırlayan önemli faktörlerden birisi olmuştur. Stavrianos'a göre Sırp, Slav ve Habsburg faktörü yanında, bölgede kendine has yarı bir feodal yapının varlığı, Bosna'nın Osmanlı'dan ayrılmasıyla sonuçlanan sürece büyük katkı yapmıştı⁶⁴. Nitekim bir yıl önce kötü bir hasat dönemi geçirilmesine rağmen 1875'te, Hersek'te mültezimlerin vergileri toplamaya çalıştığı bir çok köydeki Hıristiyan çiftçiler, Müslüman toprak sahiplerine karşı ayaklanmış ve bu isyan tüm Bosna Hersek'e yayılmıştır. Avrupa'nın büyük güçleri olaya müdahale ederek Osmanlı otoritesini büyük ölçüde ortadan kaldırarak isyanı sona erdirmişlerdir⁶⁵.

⁶² Krçsमारik, a.g.m., s.728.

⁶³ A.MKT.NZD., 344/81, 1277/1861-62.

⁶⁴ Stavrianos, a.g.e., s.396-97.

⁶⁵ İnalçık, Quataert, a.g.e., s.879.

5. Sonuç

Osmanlı yönetimince *nazik* bir mevki olarak tanımlanan Bosna-Hersek'te tarımsal ilişkilerin genel eğilimlerini ortaya çıkarmaya çalıştığımız bu çalışmada, özellikle Tanzimat'tan sonra bölgede çiftçi kesimlerin ağır şartlara maruz kaldıkları ortaya konmuştur. Sıkıntının temelinde toprakların çok önemli bir kısmının genellikle önemli devlet hizmetlerinde bulunmuş az sayıda Müslüman kişilerin tasarrufuna geçmesi yatmaktaydı. Bunun dışında reayanın mükellef olduğu vergi yükünün fazlalığı ve bununla bağlantılı olarak, Müslüman kesimlerin vergi vermemesi de diğer önemli huzursuzluk kaynağını oluşturuyordu. Bütün Rumeli'de olduğu gibi Bosna'da da yaşanan huzursuzlukların önemli bir bölümü, çiftçilerle toprak sahipleri arasındaki huzursuzluklardan kaynaklanmaktaydı.

Bosna-Hersek'te büyük çiftliklerin oluşumu Rumeli'de yaşanan genel çiftlikleşme eğilimlerinden biraz daha farklı olarak, asırlarca devam eden bir el değiştirme süreciyle gerçekleşmiş gibi gözükmektedir. Bu açıdan fetihten önce de bölgede yarı feodal tarzda bir tarımsal yapının egemen olduğu dik-kate alınırca, bu yapının Osmanlı yönetimince de pek değiştirilmediğini, on dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde sadece toprağa sahip olanların değiştiği bir sürecin yaşandığını söylemek imkan dahilindedir.

Osmanlı yönetiminin bölgedeki tarımsal ilişkileri biçimlendirmeye dönük müdahalelerinin, özellikle Tanzimat'tan sonra yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Bunda, 1840'lı yıllarda Avrupa'da köylü hareketlerinin Osmanlı'yı da etkilemesi yanında, Tanzimat'ın getirdiği düzenlemeler sayesinde reayanın, tepkilerini daha rahat ifade etme zemini bulmalarının da rolü olduğunu düşünebiliriz. Bunun yanında bölgede tumar/toprak sahibi olanların gelirlerinin azalması ve böylece çiftçi üzerine daha ağır koşulların dayatılması da devletin iki kesim arasındaki ilişkilere müdahalesini kaçınılmaz hale getirmişti. Bu çerçevede 1840, 1846, ve 1859'lu yıllarda olmak üzere üç önemli nizamname yapılmış ve böylece genel bir eğilim olarak, çiftçilerin lehine belirgin bazı iyileştirmeler yapılmıştır. Bu düzenlemelerle, özellikle angarya türü hizmetlerin bertaraf edilmesine ve çiftlik evlerinin inşa ve tamir ve satımında yaşanan sıkıntıların giderilmesine öncelik verilmiştir.

Burada belirtilmesi gereken bir husus da şudur: Bölge reayasının yaşadığı problemlerin tümü, çiftlik sahipleriyle olan ilişkilerden kaynaklanmıyordu. Bunun haricinde reayanın vergi tahsildarlarından büyük baskılar gördüğü anlaşılmaktadır. Özellikle 1845'ten sonra bu tür şikayet-

lerin yoğunlaşığına ve bölgeye giden teftiş memurlarının, vergilerin dağılımında ve tahsilinde yaşanan adaletsizliklere sıklıkla vurgu yaptıkları görülmektedir. Osmanlı yönetiminin buna dair tedbirler aldığı da bilinmektedir. Bu çalışmada meselenin bu yönü üzerinde pek durulmamıştır, ancak hükümetin bölgede vergilerle alakalı problemleri çözme amacıyla önlemler aldığını gösteren çok sayıda arşiv belgesi bulunduğu da belirtilmelidir. Bu kapsamda alınan bir önlem olarak, Safer yasası ile birlikte çiftlik hasılatından eshâb-ı alâkanın alacağı hissenin iltizamla tahsiline kesin yasak getirildiği dikkatten kaçmamaktadır.

Ek:1. Safer Yasası

Bosna Eyaleti Hersek Sancağı çiftlikâtında cârî olan yarıcılık ve üçleme ve dörtleme ve beşleme usûllerinde eshâb-ı alâka ile müste'cirler beyninde cereyan eden müzâraa muâmelâtında bu defa icrâ' olunan ta'dilâtı mutazammın nizâm-nâmedir

Birinci bend Saray sancağının ekseri mahâllerinde üçleme ve biraz yerlerinde yarıcılık usûlü cârî olduğundan sancak-ı mezkûrede ötedenberi eshâb-ı alâka ile müste'cirler beyninde mukarrer olan müzâraa şerâitinin sâir maddeleri kemâ-kân baki ve cârî olup fakat üçleme usûlünde olan mahâllerinde şimdiye kadar nısfı eshâb-ı alâkaya âid olan meyve hâsılatının ba'd-ezîn sülüsü eshâb-ı alâkaya ve sülüsânı müste'cirlerle âid olacaktır ve müste'cirlerin sâkin oldukları hâne ve sâir ebniyenin şimdiki gibi gerek müceddeden inşâsı ve gerek ta'miri maddeleri kâmilen ve dâimâ eshâb-ı alâka tarafından icrâ' olunub şu kadar ki zaten müste'cirler tarafından yapılarak anların malı olan ebniye bulunduğu hâlde o makuleler tecdide muhtaç oluncaya dek aralıkda ta'mirlerine lüzûm göründükce yine müste'cirler cânibinden ta'mir olunacaktır ve el-hâletü-hazihi memnû' olduğu vechile müste'cirlerin küllî ve cüz'i eshâb-ı alâkanın meccânen hizmetlerinde istihdâm olunmaları bundan böyle dahi kat'iyen memnû' olacaktır hâsılatca kabil-i ta'dil olmadığından fakat anlarda dahi ebniye ve memnû'iyet-i hizmet maddeleri aynen bâlâda üçleme hakkında beyân olunduğu vechile olacaktır

İkinci bend Travnik sancağının ekseri mahâllerinde üçleme ve pek az yerlerinde dörtleme ve beşleme usûlleri cârî olduğundan sancak-ı mezkûrede eshâb-ı alâka ile müste'cirin beyninde ötedenberü mukarrer olan

müzâraa şerâitinin sâir maddeleri kemâ-kân bâki ve câri olup fakat üçleme usûlünde olan çiftlikatta şimdiye kadar eshâb-ı alâkaya nısfı âid olan meyve mahsûlatının bundan böyle sülüsü eshâb-ı alâkaya ve sülüsânı müste'cirler âid olacaktır şimdiye kadar inşâ ve ta'mîri gâh eshâb-ı alâka ve gâh müste'cirler tarafından icrâ' olunmakta olan çiftlikât ebniyesinin bundan böyle gerek müceddeden inşâsı ve gerek emr-i ta'mîri kâmilen ve dâimâ eshâb-ı alâka cânibinden icrâ' olunup fakat zaten müste'cirler tarafından yapılarak anların malı olan binâlar bütün bütün tecdîde muhtâc oluncaya dek aralıkda ta'mîrlerine lüzûm göründükçe yine müste'cirler tarafından ta'mîr olunacak ve müste'cirler kemâ-fi-s-sâbık hiçbir vâkitte küllî ve cüz'i eshâb-ı alâkanın hizmetlerinde meccânen istihdam olunmayacaktır dörtleme ve beşleme usûlünde olan çiftlikâtın mukavelâtı hâsılâtca kâbil-i tâ'dil olmadığından anlarda hasbel-mukavele müste'cirlerin eshâb-ı alâkaya etmeleri meşrût olan hidemat-ı muayyene ve müteneviadan fi-mâba'd yalnız eshâb-ı alâkanın hâsılattan hisselerini hânelerine yahut pazar yerine nakletmek ve bir de tarla ve bağ ve bağçelerinde ba'zı zirâat işlerini görüvermek maddelerinde başka ve gerek meşrût ve gerek gayri meşrût meccânen bir gûna hizmetlerinde istihdam olunmayacaktır ve bunlarda dahi ebniye maddesi aynen bâlâda üçleme usûlünde olan çiftlikât hakkında beyân olunan sûretle olacaktır.

Üçüncü bend Banyaluka ve Bihke sancaklarında kemalen üçleme usûlü câri olmağla bu sancaklarda dahi eshâb-ı alâka ile müste'ciran beyinde mukarrer olan müzâraa şerâitinin muâmelât-ı sâiresi kemâ-kân bâki ve câri olup fakat el-hâletü-hazihî sülüsü eshâb-ı alâkaya âid olan umûm sebze mahsûlünün bundan böyle rub'u eshâb-ı alâkaya ve üç rub'u müste'cirler âid olacak ve şimdiye kadar ba'zıları eshâb-ı alâka ve ba'zıları müste'cirler cânibinden inşâ ve ta'mîr olunmakta olan çiftlikât ebniyesinin ba'd-ezîn inşâ ve ta'mîri maddeleri kemalen eshâb-ı alâka tarafından icrâ' olunup fakat zaten müste'cirler tarafından yapılarak anların malı olan binâlar tecdîde muhtaç oluncaya değîn aralıkda ta'mîrlerine lüzûm göründükçe yine müste'cirler tarafından ta'mîr olunacak ve müste'cirler hiçbir hâl ve mahâlde eshâb-ı alâkanın meccânen bir gûna hizmetlerinde kullanılmayacaktır

Dördüncü madde İzvornik sancağı kâmilen üçleme usûlünde olduğundan sancak-ı mezkûr çiftlikâtında eshâb-ı alâka ile müste'cirin beyinde ötedenberü mukarrer olan müzâraa şerâitinin sâir maddeleri kemâkân bâki

ve cârî olub fakat şimdiye kadar dört kazada sülüsü eshâb-ı alâkaya ve sülüsânı müste'cirilere ve sâir kazalarda nısfı eshâb-ı alâkaya ve nısf-ı diğeri müste'cirilere âid olan kiyah hâsılâtının bundan böyle mecmû kazalarda sülüsü eshâb-ı alâkaya ve sülüsânı müste'cirilere âid olacaktır ve ba'zıları eshâb-ı alâka ve ba'zıları müste'cirler tarafından inşâ ve ta'mîr olunmakta olan çiftlikat ebniyesinin dahi ba'd-ezîn inşâ ve ta'mîri maddeleri eshâb-ı alâka tarafından icrâ' olunub fakat zaten müste'cirler tarafından yapılarak anların malı olan binâlar tecdîde muhtâc oluncaya dek aralıkta ta'mîrlerine lüzûm görüldüğü hâlde yine müste'cirler tarafından ta'mîr olunacaktır ve müste'cirlerin küllî ve cüz'i meccânen eshâb-ı alâka hizmetlerinde istihdam olunmaları memnû'iyet-i küllîye ile memnû' bulunacaktır

Beşinci bend Yeni Pazar sancağında kâmilen dörtleme usûlü cârî olmağla bu sancak çiftlikâtının mukarrer olan müzâraa şerâiti muâmelâtında hâsılâtca kâbil-i tâ'dil bir şey olmadığından fakat dörtleme usûlü şarâitinden olarak müste'cirlerin eshâb-ı alâkaya edegeldikleri hidemat-ı muayyene ve müteneviadan bundan sonra yalnız hâsılâtından hisselerini hânelerine veya pazar yerine nakletmek hizmetinden mâ-adâ küllî ve cüz'i eshâb-ı alâkanın meccânen bir gûna işlerinde kullanılmayacaklardır ve şimdiye kadar gâh eshâb-ı alâka ve gâh müste'cirler cânibinden inşâ ve ta'mîr olunmakta olan çiftlikât ebniyesinin dahi bundan böyle dâimâ inşâ ve ta'mîri eshâb-ı alâka tarafından icrâ' olunub fakat aslen müste'cirler tarafından yapılarak anların malı olan binâlar tecdîde muhtâc oluncaya dek aralıkta ta'mîrlerine lüzûm görüldükçe yine müste'cirler tarafından ta'mîr olunacaktır

Altıncı bend Hersek sancağınının ba'zı mahâllerinde üçleme ba'zı mahâllerinde yarıcılık ve dörtleme ve beşleme usûlleri cârî olduğundan sancak-ı mezkûre eshâb-ı alâka ile müste'cirin beyinde ötedenberü mukarrer olan müzâraa şerâitinin sâir maddeleri kemâ-kân bâki ve cârî olub fakat üçleme cârî olan yerlerde şimdiye kadar nısfı müste'cirilere âid olan sebze ve meyve mahsûlünden ba'd-ezîn sebze ekseriyette olan kazalarda umûm sebzeden ve meyve ekseriyette olan kazalarda meyveden sülüsü eshâb-ı alâkaya ve sülüsânı müste'cirilere âid olacaktır fakat bu kâide bir kazada ya meyvede yahut sebzede icrâ' olunmak lazım geleceğinden kangisinde icrâ' olunur ise diğeri hâl-i siyâkında kalacaktır ve bu üçleme usûlünde olan çiftlikâtda müste'cirler eshâb-ı alâkanın meccânen cüz'i ve küllî bir gûna hizmetlerinde istihdam olunması memnû' olduğu misillü yarıcılık usûlü muâmelâtında eğerçi hâsılâtca kâbil-i tâ'dil bir şey yoksa da bunda dahi müste'cirler eshâb-ı

alâkanın meccânen işlerinde kullanılması kat'iyen memnû'dur dörtleme ve beşleme usûlleri mukavelâtında dahi tâ'dil olunacak bir şey olmadığından fakat anlar da dörtleme ve beşleme muâmelesi iktizâ'sınca müste'cirlerin eshâb-ı alâkaya etmeleri meşrût olan hidemat-ı mütenevviadan yalnız hisselerine hâne veya pazar yerine nakletmek ve bir de tarla ve bağ ve bağçelerinde ba'zı zirâat işlerini görüvermek maddelerinden mâ-adâ eshâb-ı alâkanın meccânen bir gûna hizmetlerinde istihdam olunmayacaktır ve bunlarda dahi ebniye maddesi bâlâda üçleme çiftlikleri hakkında beyân olunan sûretde olacaktır

Umûmu Hakkında Mukarrer olan Ta'dilât ve Nizâmat

Yedinci bend Her bir sancağın bâlâda muharrer bendinde başka başka beyân olduğu vechile bundan böyle çiftlikât ebniyesinin gerek müceddeden inşâsı ve gerek ta'mîri dâimâ eshâb-ı alâka tarafından icrâ' olunacak olup şu kadar ki el-hâletü-hazihi müste'cirler tarafından yapılmış pek çok ebniye mevcut olduğuna ve bunların ta'mîri dahi eshâb-ı alâka tarafından olsa şâyed müste'ciri orasını terk ile ahar bir çiftliğe gidecek olur ise ebniyesinin akçesini ve sâhib-i alâka dahi ta'mîr masrafının mahsubiyetini talep ederek ve üzerinden zaman geçeceği cihetle tefriki dahi mümkün olmayarak bundan dolayı envâ-i münâzaa vuku'a geleceği bedihî olduğuna binâen müste'cir malı olan binâlar bütün bütün tecdîde muhtac oldukça eshâb-ı alâka tarafından tecdîd ve inşâ olunub ancak ol-vâkte kadar aralıkda ta'mîrine lüzûm görüldüğü hâlde yine müste'cir tarafından ta'mîr olunarak şâyed müste'cirin orasını terk ile ahar çiftliğe gitmesi vuku' bulur ise kendi malı olarak bırakacağı ebniye hükümet ve erbâb-ı vukuf ma'rifetiyle mebniyen keşf ve tahmîn ettirilüp bahası eshâb-ı alâka tarafından kâmilen müste'cire verilmesi ve bu keşf ve tahmîn maddesinde dahi bir kâide-i âdile itihaz olunmak lazım geleceğinden öyle bir şey vuku'unda sâhib-i alâka ile müste'cir tarafından kendi istedikleri ikişer adam intihâb olunub bu dört kimesne memleket meclisinde birleşerek ol müste'cirin terk edeceği ebniyenin kaimen degeceği kıymetinde ekseriyetin hükmü üzerine meclis-i memleket maslahatı tesviye edecek ve bu dört kimesne beynlerinde müttefikten yahud ekseriyet ile uyuşamadıkları hâlde bunlar dördünün rayiciyle cümlesinin i'timâd ettikleri ahar bir adamı hakem intihâb edüb anın re'yi ve hükmü ne sûretde olur ise cümle tarafından kabûl olunacaktır

Sekizinci bend Eshâb-ı alâkanın her istedikleri zaman müste'cirleri çiftlikâtından çıkarmaya selahiyeti olmayacaktır ancak müste'cir çiftlikât

arazisinde çalışmayub bilâ-izâr-ı şer'î işi ta'ül ederek sâhib-i çiftliği menfa-
atinden mahrum eder yahud başka sûretle zarar ve hasârına sebep olur veya
sâhib-i alâkaya vereceği hisseyi bilâ-izâr-ı kavî vermeyerek eza ve muhâlefet
vel-hâsıl beynlerinde mün'akid olan kontrato ahkamına mugayir hareket
eder ise sâhib-i alâka cânib-i hükümete mürâcaât ve iştika edüb keyfiyyetin
makrûn-ı sihhat olduğu hükümet nezdinde alenen ve delâil-i kaviyye ile tah-
kik ettiği ve müste'cirin ıslah-ı hâli mümkün olamadığı hâlde hükümet ma'-
rifetiyle ol çiftlikten ihrâc olunacaktır ve buldukları çiftlikleri kendi istek-
leri ile terk edecek olan müste'cirlerin dahi keyfiyeti harman hitâmında
eshâb-ı alâkaya haber vermeleri lazımeden olmağla vaktiyle haber vermeksi-
zin vakitsiz bir çiftliği terk eden müste'cir dahi ol hareketinden sâhib-i
alâkaya tertîb edecek mazarratu hükümet ma'rifetiyle tazmine mecbur ola-
caktır

Dokuzuncu bend Eshâb-ı alâkanın çiftlikleri hâsılâtından kendilerine
âid olan hisseyi iltizâma vermeleri külliyen ve kat'iyen memnû' olmağla bu
misillü harekette bulunan sâhib-i alâka hükümet tarafından men'-i muâheze
olunacaktır

Onuncu bend Eshâb-ı alâka ba'zı mevsimlerde çiftliklerine gittiklerinde
müste'cirleri ikamet ettikleri hânelerden ihrâc ile kendileri oturmak ve an-
lardan meccânen yem ve yiyecek talep ve ahz eylemek maddeleri ba'd-ezîn
külliyyen memnû'dur

On birinci bend Eshâb-ı alâkadan ba'zıları işlive tabir olunan erikden
olan hisselerini a'râk çekildikten sonra ahz etmekde olub hâl-bu-ki eriğin
a'râk olması bir hayli masârifle vücuda gelerek bu madde her ne kadar mu-
kavele-yi kadîme tahtında ise de müste'cirlere ağır geleceğinden ba'd-ezîn
eshâb-ı alâka mezkûr işliveden olan hisselerini yaş veyahut kurusundan alub
a'râk çekildikten sonra talep etmiyeceklerdir

On ikinci bend Meclis-i Alî-i Tanzîmât'ta müste'cir vekillerinin icrâ'-yi is-
tintâkları esnasında vâki' olan ifâdelerine nazaran eshâb-ı alâkadan ba'zıları
çiftliklerini bir mukavele ile îcâr ettikleri hâlde sonradan haric-ez mukavele
ba'zı talep ve teklifleri vuku' bulup müste'cirler tarafından imtinâ' olunacak
olsa bile bunlar da dahil-i mukavele idi vermediğinin hâlde tard olunursunuz
diyerek tazyîk ve icbâr etmekde olduklarından ve eshâb-ı alâkanın cümlesi
bu kabilden olmayacağı derkâr ise de içlerinde böyle şeyler irtikab edecek
ba'zı tama'kârlar dahi bulunabileceğinden ve ol-havalide eshâb-ı alâka ile

müste'cirler beyninde câri olan müzâraa usûlü mukavelât-ı şifahiyyeden ibaret olarak bir gûna senede rabtu mu'tâd olmaması ve öyle münâzaa vuku'unda hükümete mürâcaât olunsa dahi meydanda sened olmamak hasebiyle esas mukavele bilinemeyeceği cihetlerle tesviye-yi münâzaa müteassir olub o misillü mukavelâtın kontrato usûlü üzere senede rabt olunması her hâlde husûl-u inzibât-ı umûra ba's ve tarafeynden mukavele haricinde iddiâ'lar vuku'una mâni' olacağından elviye-yi mezkûre çiftliklerinde câri olan icâr ve isticâr mukavelesinin familya büyükleri yani çiftliği isticâr eden her kim ise anın beyninde hükümet ma'rifetiyle ve iki tarafın dahi anlayabileceği lisan üzere bir kontrato senedi tanzîm ve tarafeynden imzâ' veyahut temhîr olunarak ve hükümet tarafından dahi tasdik kılınarak bir nüshasının sâhib-i alâka ve bir nüshasının müste'cirde hıfz olunması ve bu yapılacak kontratolarda her sâhib-i alâka ile müste'cirler beyninde el-hâletü-hazihi mer'i olan mukavele ve bu defa icrâ' olunan ta'dilât ne ise andan ziyade bir şey zam olunması caiz olmayub eğer sâhib-i alâka mürüvveten kendiliğinden tenzîl ve tenkis murad eder ise bu sûret yed-i ihtiyarında olması ve bir çiftlikde olan müste'cir değışmedikçe yahut kontratoyu imzâ' eden familya büyüğü vefat etmedikçe yapılan kontratonun hükmü dâimâ câri olub fakat bir müste'cir yeniden bir çiftliğe girer ve veyahut bir çiftlikde sâkin olan familyanın kontrato senedini imzâ' etmiş olan büyüğü fevt olur ise ol-hâlde eski kontrato senedinin hükmü kalmayacağından tecdîd olunması ve sened yazılacak kağıtlar Der-âliyye'de bit-tanzîm irsâl olunarak kaza ve karyelere dağıtılıp ve herkese meccânen î'tâ' olunub gerek kağıt pasesi ve gerek resim ve harç olarak ne eshâb-ı alâka ve ne müste'cirlerden zînhâr bir akçe alınmaması hususlarına bil-cümle me'mûrîn dikkat ve i'tinâ' edecektir ve bu yolda hükümet me'mûrları yahut karye muhtar ve kocabaşları kimseden bir pare alurlar ise cezâ kanûn-nâme-i hümâyûnu ahkamıyla mucâzât olunacaktır

On üçüncü bend Bâlâda best olunan usûl ve nizâmâtın tamamen icrâ'sına kemal-i takayyid ile ikdâm ve bundan dolayı gerek eshâb-ı alâka ve gerek müste'cirin taraflarından bir gûna ifâde ve şikayet vuku'unda ihale-yi sem-i dikkat ve ihtimâm ile iktizâ'ları icrâ' ve ihkak-ı hakk maddelerine i'tinâ' olunmak vali ve mutasarrıf ve kaymakam ve müdürlerin vazife-yi me'mûriyyetleri olmağla bu babda müsâmaha edenler mes'ûl ve muâteb olacaktır

Fi 14 Safer sene 1275 (12 Eylül 1259). Düstur, Birinci Tertib, İstanbul, 1289, s. 765-771.

Kısaltmalar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (İstanbul)

- İ MM: İrade-i Mesâil-i Mühimme
- İ DH: İrade-i Dahiliye
- İ MV: İrade-i Meclis-i Vâlâ
- A.MKT.UM: Mektubi Kalemi- Umum Vilâyet
- A.DVN.MHM: Divân-ı Hümâyun Mühime Kalemi
- HR. MKT: Hariciye Nezareti- Mektubi Kalemi
- A.MKT.NZD: Mektubi Kalemi- Nezâret ve Devair